

„Discere est a Lacedæmoniis...”

A TÖRVÉNYEK SZÜKSÉGESSÉGÉNEK INDOKLÁSA A PÁPAI
REFORMÁTUS KOLLÉGIUM LEGRÉGIBB TÖRVÉNYKÖNYVÉBEN *

EGLEPŐ ÁLLÍTÁST OLVASHATUNK a pápai református kollégium leg-
régábbi, minden bizonnyal még az 1585. évben keletkezett törvény-
könyve elején, amikor arról akarja meggyőzni olvasóit, hogy az
emberiségnek nagy szüksége van a törvényekre. Ez az előszó, me-
lyet már későbbi időkben fogalmaztak,¹ az olvasó megszólítása után ezekkel a
szavakkal kezdődik (mellette saját fordításunk):

Nil equidem mundus difficilior, quam leges re-	<i>A világ ugyan semmit sem fogad nehezebben,</i>
cepit, quantopere tamen iis mundo opus sit,	<i>mint a törvényeket, mégis hogy azokra mennyi</i>
discere est a Lacedæmoniis, quibus in more	<i>szüksége van a világnak, megtanulható a</i>
positum erat singulis regibus fato functis	<i>lakedaimóniaktól, akiknél szokás volt, hogy</i>
quinque dies sine lege vivere, qui tamen ob	<i>minden egyes király halálát követően öt napon</i>
multitudinem insolentiarum istis diebus im-	<i>át törvény nélkül éltek, ők pedig az ezen na-</i>
pune grassantium nil magis, quam quinque is-	<i>pok alatt büntetlenül maradó kihágások nagy</i>
tos dies elabi cupiebant.	<i>száma miatt mit se kívántak jobban, mint azt,</i>
	<i>hogy legyenek túl azon az öt napon.</i>

* A közlemény a PRTA kutatóprogramja keretében készült.

¹ Az előszó szövegéből nehéz visszakövetkeztetni keletkezési idejére, pontosabban szétszál-
lani annak különféle rétegeit. Fogalmazói elődeiknek (*nostri maiores*) nevezik azokat, akik 54
évvel az iskola reformált szellemében történő indulása után, 1585-ben törvényeket fogalmaztak a
kollégium számára, és azok utódaiként (*eorum posterī*) ezeket írták át ebbe a jegyzőkönyvbe
(*hanc in tabellam*), hogy **ezentűl** (*abhinc*) ezek szerint kormányozzák a diákságot. Ez úgy hang-
zik, mintha a XVI. század végéről lenne szó. Ebben az esetben a *haec tabella* nem a mi kezünkben
lévő bőrkötésű könyvecskére vonatkozik! A következő bekezdés viszont a Rákóczi-szabadság-
harc alatti építkezésekről emlékezik meg, ez biztosan 1710 után keletkezett. Az előszót a szénior,
ellenőr és a törvénykönyvet aláíró deákok esküszövegei követik, ezek keletkezési ideje meghatá-
rozhatatlan, végül az általános rész I. törvényével kezdődik a kétségkívül 1585-ben fogalmazott
tulajdonképpeni törvénykönyv. Az előszó első bekezdését és magát a törvénykönyvet közölte:
KIS Ernő: A dunántúli ev. ref. egyházkerület pápai főiskolájának története 1531–1895. Pápa, 1896.
15–44, 78–86. A törvénykönyv datálási problémáiról ír, és 1–4. sz. mellékletben közli az előszó
második bekezdését és a három esküszöveget: KÖBLÖS József: Liber legum coetus Papensis.
Újabb kutatások a pápai református kollégium első törvénykönyvével kapcsolatban. = Acta
Papensia 2004/1–2. 38–66.

Vagyis az előszó fogalmazója nem kevesebbet állít a spártaiakról, mint azt, hogy minden királyuk halála után öt napig *exlex* állapot lépett életbe, azaz fel függesztették a törvények érvényességét, és mindenki szabadon azt tehetett, amit akart!

Ez első hallásra is teljesen valószínűtlennek tűnik. Mivel Spártában egyszerre két király volt hivatalban, nehezen képzelhető el, hogy a másik király, az öt *ephorosz* és a 28 tagú *geruszia* karba tett kézzel tűrte volna az egész állam létét fenyegető totális anarchiát, még ha csak néhány napig tartott is.²

Mindezt elintézhethetnénk akár egy kézlegyintéssel is: mikor meggyőző indokot kellett találni a törvények szükségességének bizonyítására, a bevezető rész fogalmazója szabadjára engedte fantáziáját, és kitalált egy ütős történetet. Ebben az esetben azonban nem egy irodalmi alkotásról, hanem egy pontosságra törekvő jogi szöveg bevezetőjéről van szó, ami a tudományokban, köztük az ókori klasszikus írók munkáinak tanulmányozásában elmerülni kívánó ifjak számára szól. Ezért inkább az a feltételezésünk, hogy szerzőnk valahol valamely tényleg meglévő ókori hagyományról olvashatott, és esetleg ez torzult tovább emlékezetében. A feladat tehát: meglegelni ennek a történetnek a forrását.

Előljáróban annyit, hogy a modern tudományok nagy áldása, az internet első megközelítésben nem szolgált gyors és látványos eredményekkel. A keresgéléskor egyetlen olyan találat sem született, mely ❶ Spártában ❷ a(z egyik) király halálát követően egy ilyen ❸ ötnapos, ❹ törvényen kívüli állapot bevezetéséről szólt volna. Ezen a nyomon tehát lehetetlen volt elindulni.

Egyetlen találatban érvényesült a ❷–❹ feltétel, de nem spártaiakkal, hanem az ókori perzsákkal kapcsolatban: egy 69 aláírást tartalmazó, 1812. április 12-én Madridban kelt politikai nyilatkozat viseli a „Perzsák” nyilatkozata (*Manifiesto de los Persas*) nevet, mivel a szövegben többször történik hivatkozás az ókori perzsa történelemre. A nyilatkozat 1. pontja így kezdődik: *Szokás volt az ókori perzsáknál, hogy királyuk halálát követően öt napig anarchiában éltek; mindez azért történt, hogy a gyilkosságok, lopások és egyéb bajok elszüntetése utódaik még hűségesebb követésére ösztönözze őket.*³ Mivel a manifesz-

² Sajnos az ókori görögök gyászszokásait talán legalaposabban feldolgozó munka sem említi még a törvény előszavában emlegetett hagyományhoz hasonlót sem. CHUDZINSKI, Anton: *Tod und Totenkultus bei den alten Griechen*. Gütersloh, 1907.

³ *Era costumbre en los antiguos Persas pasar cinco días en anarquía después del fallecimiento de su Rey, a fin de que la experiencia de los asesinatos, robos y otras desgracias les obligase a ser más fieles a su sucesor.* [MACANAZ, Pedro de-ROSALES, Bernardo Mozo de?]:

tum mindezt pusztán hasonlatként használta fel a spanyol konzervatív, királypárti erők aktuálpolitikai érveléséhez,⁴ érthetően nem jelöli meg a perzsa történet forrását, vélhetőleg egy akkor viszonylag ismert sztoriként hivatkozik rá. Manapság azonban az interneten forgolódó érdeklődőknek minden igyekeztük ellenére sem sikerült az idézet forrásának nyomára bukkanni.⁵

Maradt hát az igazi történészi munka, a fáradságos kutakodás: feltérképezni és átvizsgálni minden szóba jöhető forráscsoportot, melyben rábukkanhatunk az emlegetett ókori szokásra.

Az út elején két nyomon indulhatunk el: megnézni mind a spártaiak, mind a perzsák királytemetkezési szokásait.

Representación y manifiesto que algunos diputados á las Cortes Ordinarias firmaron en los mayores apuros de su opresion en Madrid, para que la Magestad del Señor D. Fernando el VII a la entrada en España de vuelta de su cautividad, se penetrase del estado de la nación, del deseo de sus provincias, y del remedio que creían oportuno. Madrid, 1814. 5. <http://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000140393&page=1> [Letöltés: 2024. szeptember 15.]

⁴ ВАСИЛЕНКО, Юрий Владимирович (VASZILENKO, Jurij Vlagyimirovics): «Манифест персов», или Верноподданные между традиционализмом и реформизмом. ("Manifest of the Persians", or the loyalists between traditionalism and reformism. Антиномии 2019/3. 84-98.

⁵ Az egyik közismert internetes fórumon valaki mintegy 5 éve a következő kérdést tette fel: *Is it true that Persians purportedly spent 5 days in anarchy after their kings died? There is a historical document in Spain addressing this practice amongst Persians of spending 5 days in anarchy after the death of their kings, with the goal of developing higher appreciation to the new king after 5 days of murders, robberies and danger. Is it true? This is the Spanish document, sorry I could not find any reference in English:* https://es.m.wikipedia.org/wiki/Manifiesto_de_los_Persas A kérdésre egyetlen válasz érkezett, amely sem a sztoriról nem hallott, sem forrását nem ismeri, miközben röviden áttekinti a trónöröklési harcokat a különféle perzsa dinasztiák idején: *I have never come across this, and a cursory search revealed no source for the claim other than this particular document. Succession struggles were certainly a feature of both the Achaemenid and Sasanian Empires (more so the latter, perhaps). However, "anarchy" following the death of a king actually sounds far more like post-Seljuk Persia (with Turkic traditions of succession struggles being entrenched), in particular, the Persia around the time the document was written. One of the most dangerous periods for minorities living in the Qajar dynasty, such as Zoroastrians, was precisely the time between the death of one king and the ascension of the next, since they were then at the mercy of local authorities. Assuming the authors of the document didn't just make this up, it's possible that political struggles in contemporary Persia could have inspired this idea one way or another. My Spanish is pretty bad, so I have to rely on Google translate - if you come across any more specific reference than to "Ancient Persia", that might help me get to the bottom of it.* https://www.reddit.com/r/AskHistorians/comments/ca56hj/is_it_true_that_persians_purportedly_spent_5_days/ [Letöltés: 2024. szeptember 15.]

I. A SPÁRTAI „SZÁL”

1. FORRÁSOK

Vizsgálódásainkat kezdjük a legjelentősebb ókori görög történetírók műveivel!

a. Ókori görög történetírók

Haladjunk időrendben!

A Kr. e. V. században élt **Hérodotosz** a görög-perzsa háborúról írt hatalmas munkájában⁶ sokszor szerepelteti a spártaiakat, államberendezkedésükről és szokásaikról azonban csak igen ritkán tesz említést.⁷ Ezek között azonban találunk egy szakaszt, mely a spártai királyok kiváltságait sorolja fel,⁸ **ebben olvasható egy olyan mondat, mely szóba jöhet felvetett kérdésünk megválaszolásában** (hamarosan visszatérünk rá).

A Kr. e. V–IV. században működött **Thuküdidész** a peloponnészoszi háború lefolyását ismertető művében⁹ csak nagyon érintőlegesen említ a hadjáratokon és szövetséggpolitikán kívüli jelenségeket,¹⁰ témánk szempontjából az ő munkája nem jöhet szóba.

A szintén a Kr. e. V–IV. századi **Xenophón** viszont meglehetősen részletes leírását adja a lakedaimóniak államberendezkedésének,¹¹ ezen belül hosszan részletezi a királyok hadjáratokkal, áldozatbemutatással és közös étkezéssel kapcsolatos jogosultságait, az ephoroszokhoz való viszonyukat és az őket megillető tisztelet kifejezési módjait.¹² Egy általánosító mondat erejéig arra is kitér,

⁶ HÉRODOTOSZ: A görög-perzsa háború. Ford. Muraközy Gyula. Bp., 1998. (Sapientia Humana) (A továbbiakban: MURAKÖZY 1998.)

⁷ Néhány példa. Lükurgosz király törvényeiről és tiszteletéről: I. 65–66. Az időségek iránti tisztelet kifejezési módjáról: II. 80. A két király nem vonulhat egyszerre hadba: V. 75. A király utódja az a fia lesz, aki először születik az ő trónralépte után: VI. 3. Uo. 36–37, 141, 372–373, 454.

⁸ VI. 56–60. Uo. 415–417.

⁹ THUKÜDIDÉSZ: A peloponnészoszi háború. Ford. Muraközy Gyula. Bp., 1990. (Sapientia Humana)

¹⁰ Csak néhány példa. A spártaiak egyszerű ruházatáról és a testgyakorlási szokásokról: I. 6. 400 éves alkotmányukról: I. 18. Két királyuk szavazásának módjáról: I. 20. A népszavazás módjáról: I. 87. 2. A királyok trónra lépésénél szokásos ünnepi táncok és áldozatbemutatások: V. 16. Uo. 22, 29, 31, 72, 355.

¹¹ XENOPHÓN: A lakedaimóniak állama. In: NÉMETH 2020. 163–183.

¹² Uo. 13–15. fejezet. 180–183.

hogy haláluk után félisteneknek járó végtisztességben részesítik őket,¹³ de a törvénykönyvünkben említett szokást ő sem említi.

A Kr. e. I. században élt **Polübiosz** nagy történeti munkájában¹⁴ Spártáról csak érintőlegesen ejt szót. A lakedaimóniakat is érintő hadi eseményeken kívül egy rövid leírást ad Spárta városáról,¹⁵ valamint — Róma államformájának leírásakor — hosszabban értekezik több görög polisz, köztük Spárta állambe rendezkedéséről, törvényeiről és tulajdonviszonyairól is.¹⁶ A pápai törvénykönyvben említett szokásnak azonban nála sincs nyoma.

A Kr. u. I–II. században alkotó **Plutarkhosz** Spárta államának működéséről legtöbbet a törvényeket a hagyomány szerint megalkotó Lükurgosz királyról szóló életrajzában ír.¹⁷ Ebben többek között részletesen ismerteti a király által bevezetett, mindenkire vonatkozó temetkezési szabályokat,¹⁸ de a királyok halálával kapcsolatos szokásokról nem tesz említést.

A történetírók mellett filozófusok is foglalkoztak a görög poliszok államformájának elemzésével.

A Kr. e. V. században élt politikus, filozófus és költő **Kritiasz**, a harminc athéni zsarnok egyike írt egy munkát a spártai államról, de ennek szövege elveszett, más szerzők említéseinek köszönhetően csak töredékei maradtak ránk.¹⁹ Ezekben nyoma sincs a fentebb említett spártai szokásnak.

A Kr. e. IV. századi filozófusfejedelem, **Arisztotelész** a különféle városállamok politikai berendezkedésének vizsgálata során vette górcső alá a lakedaimóniak államát is. A *Politikában* említi a spártaiak vagyontárgyainak közös használatát és közös étkezésüket, a földművelés tilalmazását a fegyvert viselők számára, valamint peres ügyeik elintézésének módját,²⁰ továbbá elemzi alkot-

¹³ „Ha viszont meghal a király, Lykurgos törvényei olyan módon adnak neki végtisztességet, mintha nem embereket, hanem félisteneket tisztelnének a lakedaimóni királyok személyében.” Uo. 183.

¹⁴ POLÜBIOSZ történeti könyvei. I–II. Ford. Muraközy Gyula, Forisek Péter, Kató Péter, Sipos Flórián, Patay-Horváth András. Máriabesnyő–Gödöllő, 2002. (Fontes historiae antiquae)

¹⁵ V. 22. Uo. I. 321–322.

¹⁶ VI. 3, 10, 45–46, 48–50. Uo. I. 389, 394–395, 419–423.

¹⁷ PLUTARKHOSZ: Párhuzamos életrajzok. Ford. Máthé Elek. I–II. Bp., 1978. (A továbbiakban: MÁTHÉ 1978.) Lükurgosz életrajza: I. 87–127.

¹⁸ 27. fejezet. Uo. I. 120–121.

¹⁹ KRITIASZ: A lakedaimóniak állama. = NÉMETH 2020. 185–186.

²⁰ ARISZTOTELÉSZ: Politika. Ford. Szabó Miklós. Bp., 1984². II. 5. 1263a–1264a. III. 1. 1275b. 103, 105, 137.

mányukat,²¹ és leírja a spártai királyság működését is.²² A törvénykönyvben említett szokásra azonban utalást sem tesz.

Sajnos az a hatalmas műve elveszett, mely 158 görög városállam leírását tartalmazta. Ebből csupán az athéni állam leírásának majdnem teljes szövege maradt fenn, továbbá még 99 állammal kapcsolatos említések, melyek szövegét más ókori szerzők idézték, és az 1880-as évek végén *Valentin Rose* publikált, valamint 44 államról szóló töredékek a Kr. e. II. században élt Hérakleidész Lembosz lejegyzésében.²³ A Rose által összegyűjtött említések Spártára vonatkozó része hadjáratokkal kapcsolatos isteni jóslatokról, Lükurgosz király tiszteletéről és életművéről, az ephoroszok hivataláról és bajusznövesztéséről, Lakedaimón területi felosztásáról, a spártai katonák ruhaviseletéről és utazási tilalmáról,²⁴ sok apró és sok fontos dologról szól, de a törvénykönyvünkben említett szokásról semmit. **Hérakleidész Lembosz** kivonataiban kevés Spártáról szóló információ van, ezek Lükurgosz király méltatására, a földeladás tilalmára, az asszonyok ruhaviseletére és a gyereknevelésre korlátozódnak, de néhány mondat olvasható a temetkezési szokásokról és a király halálát követő teendőkről is.²⁵ **Ezek közül egy szintén szóba jöhet felvetett kérdésünk megválaszolásánál.**

Lássuk tehát Hérodotosz és Hérakleidész Lembosz ominózus mondatait!

Hérodotosz a görög-perzsa háborúról írt monumentális munkájának hatodik könyvében négy fejezeten keresztül sorolja a spártai királyok előjogait háborúk idején, majd békében, végül megemlékezik a királyok halálát követő szokásokról is. Az erről szóló két fejezet magyar fordításban:²⁶

Életükben ilyen kiváltságokkal tiszteli meg a spártai nép királyait, haláluk után pedig a következőkkel. Egész Lakóniát benyargalják lovas hírnökök a király halálhírével, a városokat pedig asszonyok járják be, üstöket kongatva. Erre a jeladásra minden szabad család két tagja — egy férfi meg egy nő — gyászruhát ölt, mert ha nem, példás büntetéssel lakol. A lakedaimóniak ugyanúgy gyászolják meg halott királyaikat, mint az ázsiai barbárok, mert a legtöbb barbár királysirató szertartásai hasonlóak. Ha a lakedaimóni király meghal, a temetési

²¹ Uo. II. 6. 1265b. 8. 1269a. 10. 1271b. 110, 120, 126.

²² Uo. III. 14–15. 1285a–1286a. 162–165.

²³ NÉMETH 2020. 200, 211–212, 218, 220.

²⁴ ARISTOTELÉS: Görög politeiák töredékei. A lakedaimóniaké. In: NÉMETH 2020. 114–121.

²⁵ HÉRAKLEIDÉS LEMBOS kivonatai az aristotelési gyűjtemény anyagából. A lakedaimóniaké. = NÉMETH 2020. 76–77.

²⁶ VI. 58–59. MURAKÖZY 1998. 416–417.

szertartáson egész Lakedaimón köteles megjelenni, nemcsak a spártai polgárok, hanem — meghatározott számban — a perioikosok is. Sokezes tömeg gyűlik össze ezekből, továbbá a helótákból és a spártai polgárokból, s férfiak és asszonyok vadul verik a homlokukat, és hangosan jajveszékelnék, hogy az, aki most halt meg, az volt a legjobb királyuk. Ha egy király háborúban esik el, elkészítik a szobormását, s azt fektetik díszes halotti ágyra. **A temetés után pedig tíz napig nem tartanak piacot, nem gyűlnek össze választásra, mert ezekben a napokban mindenki gyászol.**

Az a szokásuk is megegyezik a perzsákéval, hogy ha meghal a király, az utóda eltörli a spártai polgárok adósságát, amellyel a királynak vagy az államnak tartoznak, akárcsak a perzsáknál, ahol az új király szintén elengedi a városok adóhátralékát.

Hérakleidész Lembosz kivonataiban teljesen rendszertelenül közöl néhány adalékot a spártai szokásokkal kapcsolatban. Miközben Lükurgosz királyról ír, szót ejt a *krüpteia* intézményéről, az ephoroszokról és a nekik kijáró tiszteletéről, majd minden átmenet nélkül a következő állítást fogalmazza meg:²⁷

Amikor meghal a király, három napon át semmit nem árulnak, s az agorát beszórják pelyvával.

Mindkét mondat a(z egyik) spártai király halálát követő időszakról szól, és mindkét esetben egyes tevékenységek meghatározott ideig való szüneteltetése fejezi ki a polgárok gyászát, azonban nem a törvények hatályát, hanem a piacozást függesztik fel. Első megközelítésben feltehetjük, hogy a kollégiumi törvények bevezető részének fogalmazója talán ezekre a mondatokra, vagy ezek egyikére emlékezhetett vissza rosszul.

De vajon eredetiben, a két szerző valamelyik szövegkiadásában olvasta ezeket a mondatokat? Vagy valamely későbbi, esetleg kortárs történész munkáiban bukkant rájuk?

Mindkét út elképzelhető.

Hérodotosz nagy történeti művét a középkori Nyugat nem ismerte, csak a Bizánci Birodalom területén olvasták. Első latin fordítása 1474-ben jelent meg nyomtatásban Velencében, ezt az itáliai filológus és teológus **Lorenzo Valla** (1405 körül–1457) készítette, aki először V. Alfonz nápolyi király titkára és

²⁷ NÉMETH 2020. 77.

udvari történetírója volt, majd Rómába költözött, és a pápa szolgálatába állt.²⁸ Ezt az első kiadást a XV–XVII. században majdnem húsz újabb követte,²⁹ ezekből egyhez a pápai kollégiumi törvények előszavának írója is viszonylag könnyen hozzájuthatott. De eredeti görög nyelven is olvashatta Hérodotoszt: a mű először 1502-ben jelent meg nyomtatásban Velencében,³⁰ ezt több újabb kiadás követte,³¹ sőt az eredeti görög szöveg és Lorenzo Valla latin fordításának egybeépítésével néhány görög-latin bilingvis kiadás is született.³²

Jóval nehezebb lehetett hozzáférni Hérakleidész Lembosz művéhez. Ez a XIX. századot megelőzően mindössze egyszer, 1593-ban jelent meg nyomtatásban Genfben.³³ A dán filológus, történész és diplomata **Niels Krag** (1550–1602) publikálta, aki 1589-től a koppenhágai egyetem professzora, 1594-től a dán királyi udvar történetírója volt, 1598-tól kezdve pedig királya követeként többször járt Skóciában és Angliában is.³⁴ Krag nemcsak az eredeti görög szöveget

²⁸ The Oxford Dictionary of the Christian Church. Ed. CROSS, Frank Leslie–LIVINGSTONE, Elizabeth Anne. Oxford, 1997³. 1689–1690. MANCINI, Girolamo: Vita di Lorenzo Valla. Firenze, 1891. Hérodotosz- és Thuküdidész-fordításairól: 321–323.

²⁹ Ilyen vagy hasonló címmel: *Herodoti Halicarnassei historiographi libri novem musarum nominibus inscripti per Laurentium Vallam interpretati*. Róma, 1475. Velence, 1494. Párizs, 1510, 1528. Köln, 1526, 1537, 1562. Leiden, 1542, 1551, 1558. Genf, 1566. Basel, 1559, 1573, 1583. Frankfurt, 1584, 1594, 1595, 1620. MILLER–GARNETT 1881–1900. XXIII. 59. SHAABER 1976. 271 (105. sz.).

³⁰ Ἡροδότου λόγοι ἐννέα οἵπερ ἐπικαλοῦνται μοῦσαι. MILLER–GARNETT 1881–1900. XXIII. 51. The Aldine Press. Catalogue of the Ahmanson-Murphy Collection of Books by or Relating to the Press in the Library of the University of California, Los Angeles, Incorporating Works Recorded Elsewhere. Ed. BARKER, Nicolas–KAPLAN, Sue Abbe–NAIDITCH, Paul. Berkeley–Los Angeles–London, 2001. 78–79 (62. sz.).

³¹ Ἡροδότου λόγοι ἐννέα... vagy Ἡροδότου τοῦ Ἀλικαρνασσεῶς Ἱστορία... címmel. Basel, 1541, 1557. Genf, 1570. SHAABER 1976. 270 (102–103. sz.). MILLER–GARNETT 1881–1900. XXIII. 51–52.

³² Ἡροδότου Ἀλικαρνασσεῶς Ἱστοριῶν λόγοι... Herodoti Halicarnassei Historiarum libri novem... Genf, 1592, 1618. Frankfurt, 1608. London, 1679. Leiden, 1715. Amsterdam, 1763. SHAABER 1976. 270 (104. sz.). MILLER–GARNETT 1881–1900. XXIII. 57. A XV–XVIII. századi kiadások felsorolását lásd az 1. sz. függelékben!

³³ CRAGIUS, Nicolaus: Heraclidae Pontici de politiis libellus cum interpretatione Latina. Genf, 1593. Az általunk idézett mondat a 12–13. oldalon olvasható. <https://ia802309.us.archive.org/6/items/den-kbd-pil-130018166578-001/den-kbd-pil-130018166578-001.pdf> [Letöltés: 2024. szeptember 10.] Későbbi kiadások: Ἐκ τῶν Ἡρακλείδου περὶ πολιτειῶν ὑπόμνημα. Heraclidis politiarum quae extant. Ed. SCHNEIDEWIN, Friedrich Wilhelm. Göttingen, 1847. (eredeti görög szöveg) Az általunk idézett mondat a 7. oldalon olvasható. Heraclidis Lembi Excerpta politiarum. Ed. DILTS, Mervin R. Durham, 1971. (Greek, Roman and Byzantine Monographs 5.) (görög-angol bilingvis kiadás) Az általunk idézett mondat a 17. oldalon olvasható. NÉMETH 2020. 211.

³⁴ RØRDAM, Holger Frederik: Kjøbenhavns Universitets Historie 1537–1621. I–III. Koppenhága, 1873–1877. (Danske Historiske Forening) III. 522–541. Uő: Krag, Niels. In: Dansk biografisk Lexicon. Red. C. F. Bricka. I–XIX. Koppenhága, 1887–1905¹. IX. 434–437.

közölte, hanem mellé latin fordítást is készített. A munkának csupán annyi a szépséghibája, hogy a szerzőt hibásan azonosította a Kr. e. IV. században élt görög filozófus és grammatikus Pontoszi Hérakleidészszel.³⁵

b. Kortárs történészek munkái

A XVI. század végén és a XVII. század elején két protestáns történettudós foglalkozott behatóan a görög poliszok, ezen belül Spárta történetével.

Egyikük a már említett Niels Krag, aki mint filológus nemcsak Hérakleidész Lembosz művét publikálta, hanem más ókori görög és latin klasszikusok írásainak kiadásával is foglalkozott. Mint történész alapvető munkáját a spártai állam berendezkedéséről írta,³⁶ műfaját ma monográfiaként határoznánk meg. Ez a műve négy könyvből áll. Az elsőben Lakedaimón földrajzát, a városokat, a népet és a nyelvet, az állam berendezkedését, a jogrendet és a társadalmat írja le. A második könyvben a tisztviselőket általában jellemzi, majd egyenként is bemutatja, a harmadikban a hatályban lévő törvényeket és rendeleteket ismerteti tárgyak szerint csoportosítva. Végül a negyedik könyvben azok a témák kerülnek sorra, amelyek nem fértek bele a fenti felsorolásba: a közterhek és adók, a pénzügyek, a háborúk, béke- és szövetségekötések, bíróságok és pereskedés.

Ami számunkra fontos: a második könyv második fejezete szól a királyokról. Miután ismertette előjogaikat háború és béke idején, megemlékezik a halálukat követő szokásokról is. Ezek között fordul elő a Hérodotosztól vett gondolat latin interpretációja, majd a Hérakleidész Lembosz-féle mondatot is idézi:

In universum autem quo tempore funus fiebat, decem dierum iustitium indicebatur, nec magistratum ullus concessus habebatur, sed hosce dies ut funestos luctu traducebant. Heraclides de politiis addit, mortuo rege tribus diebus nihil vendi, sed forum paleis conspergi. Eius verba haec: [itt Hérakleidész Lembosz fentebb idézett mondatának görög eredetije következik].³⁷

³⁵ NÉMETH 2020. 201–202.

³⁶ CRAGIUS, Nicolaus Ripensis: De republica Lacedaemoniorum libri IV. Genf, 1593¹. Leiden, 1670². (A továbbiakban: CRAGIUS 1593. és CRAGIUS 1670.)

³⁷ CRAGIUS 1593. 65. CRAGIUS 1670. 108.

*Általában pedig abban az időben, amikor a temetés lezajlott, tíznapos törvénykezési szünetet hirdettek, és a hivatalnokoknak semmiféle össze-
jövételt nem lehetett tartani, hanem ezeket mint vészterhes napokat a
gyászra fordították. Hérakleidész az államokról [szóló művében] hozzá-
teszi, hogy a király halála után három napig semmit sem adtak el, ha-
nem a piacot pelyvával hintették be. Az ő szavai ezek: ...*

Krag ifjabb kortársa volt a holland klasszika-filológus és történész **Jan van Meurs** (1579–1639), aki 1610-től a leideni egyetem professzora lett, majd 1625-től a dániai Sjælland szigetén lévő sorøi egyetemen tanított, emellett Krag nyomdokain járva a dán királyi udvar történetírójának címét is elnyerte. Munkássága igen szerteágazó volt: klasszikus és középkori szerzők görög és latin nyelvű műveit tette közzé, fordította és kommentálta, szójegyzékeket állított össze, illetve az ókori görög és latin világ életmódjával kapcsolatos kutatási eredményeit publikálta, de jelentetett meg munkákat a holland és a dán történelemmel kapcsolatban is.³⁸

Az ókori spártai állam történelmének tanulmányozásához három műve is szóba jöhet. Egyik korai munkájában az ókori görög és latin temetési szokásokat mutatja be.³⁹ Ebben sűrűn előfordulnak spártai rítusok és hagyományok is. Azt, hogy a haláltól való félelem megszüntetése érdekében halottaikat a városfalon belül temették el, valamint hogy a gyász ideje csak 11 napig tartott, és a 12. napon egy Démétérnek bemutatott áldozattal zárult le, Meurs Plutarkhosznak a Lükurgosz királyról írt életrajzából vette,⁴⁰ az Agészilaosz királyról írt életrajzra pedig akkor hivatkozott, amikor arról írt, hogy a spártai közemberek holttestét nem szállították haza, ott temették el, ahol meghaltak, egyedüli kivételt csak a királyok földi maradványa képezett.⁴¹ Emellett említ egy olyan

³⁸ AA 1852–1878. XII/2. 750–759.

³⁹ MEURSIUS, Johannes: De funere liber singularis, in quo Graeci et Romani ritus. Hága, 1604. (A továbbiakban: MEURSIUS 1604.) Megjelent még: Thesaurus Graecarum antiquitatum. XI. Ed. Gronovius, Jacobus. Leiden, 1701. 1072–1163.

⁴⁰ *Lycurgus contra universim permisit in sua Spartana republica, ut nimirum quotidiana sepulcrorum aspersione populo mortis horrorem imminueret. Plutarchus in vita eius.* MEURSIUS 1604. 186. *Lycurgus undecim tantum dies praescripsit, duodecimo Cereri erat sacrificandum et finiendus luctus. Idem Plutarchus in vita eius.* MEURSIUS 1604. 212. Az idézett forráshely mindkét esetben Lükurgosz életrajzának 27. fejezete. MÁTHÉ 1978. I. 120–121.

⁴¹ *Hoc quoque sciendum veteres illos maxime expetivisse, ut in avitis monumentis recondentur, praeter solos Lacedaemonios, qui unumquemque ubi terrarum mortuus esset, sepeliendum relinquebant, excepto rege suo, cuius cadaver melle circumlitum Spartam referebant. Plutarchus*

szokást is, hogy a királyok halálakor a spártaiak ércedényeik ütügetésével fejezték ki gyászukat.⁴² De itt ahelyett, hogy Hérodotoszra hivatkozna, aki említi ezt a szokást („...a városokat pedig asszonyok járják be, üstöket kongatva...”),⁴³ egy sokkal problémásabb forráshelyet említ: egy ismeretlen glosszátort, aki Theokritosz II. idilljének egyik szavához írt kommentárt.⁴⁴ A költemény magyarázott két sora magyar fordításban:⁴⁵

Thesztüli, már az ebek harsán utszákan ugatnak,
Istenném a hármass uton: verd, rajta, az érczet.

Az idézett glosszátor — nyilván ismerve Hérodotosz leírását — a gong megütését a gyász jelének értelmezi,⁴⁶ holott itt egészen másról van szó. Theokritosz egy szerelmi varázslatot ír le: Szimaitha asszony és Thesztülisz nevű rabszolgája mágikus szertartást végez, hogy a hölgyet megcsaló Delphisz szerelmét visszaszerezze. A rítus során hármas áldozatot mutatnak be az éjszaka, a sötétség és a varázslás istennőjének, Hekaténak, de amikor a kutyaugatás jelzi, hogy az istennő valóban közeledik, megijednek, és a gong megütésével azt igyekeznek megelőzni, hogy túlságosan közel jöjjön hozzájuk.⁴⁷ A gong az eleusziszi misztériumok során használt védelmi eszköz volt, akkor vették elő, amikor Perszeophonét megidézték az alvilágból.⁴⁸ A glosszátor tehát félreértelmezte Theokritosz fentebb idézett sorait, és ezt a tévedést Jan van Meurs is átvette.

Felvetett problémánk szempontjából azonban a könyv talán legizgalmasabb fejezete az, amelyik a hivatalos, mondhatni államilag elrendelt gyász formáival

in *Agiselaos*. MEURSIUS 1604. 164. Az idézett forráshely Agészilaosz életrajzának 40. fejezete. MÁTHÉ 1978. II. 1052.

⁴² *Lacones in funere regum suorum lebetem pulsabant*. MEURSIUS 1604. 144.

⁴³ Lásd a 26. sz. jegyzethez tartozó szöveget!

⁴⁴ *Theocriti schol[iastes]* [ad] *Idyll[ium]* 2.: *Apud Lacones rege defuncto lebetem pulsare solent*. MEURSIUS 1604. 144. Itt jegyezzük meg, hogy Meurs írt egy külön munkát többek között Theokritosz idilljeiről is. MEURSIUS, Johannes: *Ad Theocriti Syracusani poetæ Idyllia spicilegium, ad epigrammata notae*. Leiden, 1597. A II. idillről: 6–17.

⁴⁵ Theokritosz maradványi. Ford. GUZMICS Iszidór. Győr, 1824. A II. idill a 30–35. oldalon, ezen belül az idézett két sor a 31. oldalon.

⁴⁶ *Theocriti carmina cum veteribus scholiis*. Ed. GEEL, Jacob. Amsterdam, 1820. A II. eüdition a 10–18. oldalon olvasható, ezen belül a kommentált 35–36. sor a 12. oldalon; a költeményhez írt scholium az 55–77. oldalakon, a 36. sor *χαλκίον* szavához a magyarázat a 65. oldalon. Ebben a Jan van Meurs-nél latinul idézett mondat így hangzik: *καὶ παρὰ Λάκωσι βασιλεύως ἀποθανόντος, εἰώθασι κρούειν λέβητα*.

⁴⁷ GRAF, Fritz: A mágia a görög-római világban. Bp., 2009. 128–129.

⁴⁸ Uo. 132–133.

foglalkozik. Ezek csak felsorolásszerűen: a sportversenyek és testgyakorlóhelyek, borbélyműhelyek, boltok/kocsmák (*tabernae*), templomok és fürdők zárva tartása, a nyilvános előadások szüneteltetése, a forum (*agora*) zárva tartása, a törvénykezési szünet, valamint a tisztviselők köznépi ruhában, tisztsegük jelvényei nélküli megjelenése.⁴⁹ És bár a legkülönbélebb forrásokra hivatkozik (Diogenész Laertiosz Szókratészről írt életrajza,⁵⁰ Türoszi Apollóniosz históriája,⁵¹ Tacitus Évkönyvei,⁵² Titus Livius történeti munkája,⁵³ Lucanus

⁴⁹ A fejezet címszavai: *Caput L. In publico luctu clausæ palæstræ et gymnasia: item tonstrinæ, tabernæ, templa, balnea; publica quoque spectacula intermissa. Forum etiam clausum. Iustitium. Magistratus plebeio habitu et sine insignibus honoris.* MEURSIUS 1604. 230.

⁵⁰ A Kr. u. III. század első felében élt görög történetíró legjelentősebb műve az ókori görög filozófusokról írt 10 könyve. Legújabb kiadása: DIOGENIS LAERTII Vitae philosophorum. Ed. Marcovich, Miroslav. I–III. Stuttgart–Lipcse, 1999–2002. Magyar fordítása: DIOGENÉSZ LAERTIOSZ: A filozófiában jeleskedők élete és nézetei. I–II. Ford. Rokay Zoltán. Bp., 2022–2023. A Szókratészről írt életrajz a II. könyv V. fejezetét alkotja. 91–101.

⁵¹ Apollonius története a Kr. u. III. században keletkezett görög nyelvű regény, szerzője ismeretlen. Főhőse egy türoszi nemes ifjú, aki igen szövevényes cselekménysoron keresztül lesz családostól ember, majd veszíti el feleségét és leányát, végül izgalmas kalandokon keresztül lesz bolyongást követően talál rájuk. A história eredeti szövege csak egy későbbi, V. vagy VI. századi latin átdolgozásban maradt fenn, ezt azonban, mivel a történet a középkorban igen népszerű volt, több mint 60 kézirat őrzi. A IX. századtól kezdve számtalan feldolgozás is készült belőle. Egy magyar változata is fennmaradt, Kolozsvárott jelent meg nyomtatásban 1591-ben. Szövegkiadásai: *Historia Apollonii regis Tyri.* Ed. RIESE, Alexander. Lipcse, 1871. *Historia Apollonii regis Tyri.* Ed. RING, Michael. Pozsony–Lipcse, 1888. Legközkedveltebb feldolgozását a *Gesta Romanorum* őrizte meg, annak 153. fejezetét képezi. *Gesta Romanorum.* Ed. OESTERLEY, Hermann. Berlin, 1871. 510–532. A nyomtatott magyar változat: RMK I. 241. RMNy 661. A históriát ismerteti, elemzi, és a magyar feldolgozást közli: BERECS Sándor: *Apollonius históriája.* Bp., 1912. (Régi Magyar Könyvtár 31.) Legújabban facsimile kiadásban megjelent egy XI. századi kódexben (OSzK Cod. Lat. 4.) található, képekkel illusztrált szövege is: *Apollonius pictus.* Egy illusztrált késő antik regény 1000 körül: a *Historia Apollonii regis Tyri* hasonmás kiadása. Szerk. BORECZKY Anna. Bp., 2011.

⁵² A Kr. u. I–II. században élt római történetíró eme műve Augustus császár közvetlen utódainak történetét írja meg. Eredeti szövege: *Cornelii Taciti Annalium ab excessu divi Augusti libri.* Ed. FURNEAUX, Henry. I–II. Oxford, 1884–1891. Magyarul: Tacitus összes művei. Ford. BORZSÁK István. I–II. Bp., 1980. (Bibliotheca classica) (A továbbiakban: BORZSÁK 1980.)

⁵³ A Kr. e. I. század második felében és a Kr. u. I. század elején működött történetíró a királyok korától Kr. e. 9-ig ismerteti Róma történetét. Eredeti szövege: *Titi Livii Patavini Historiarum ab urbe condita libri, qui supersunt XXXV.* Ed. LALLEMAND, Jean Nicolas. I–VII. Párizs, 1775. Magyarul: Livius, Titus: *A római nép története a város alapításától.* Ford. MURAKÖZY Gyula–KIS Ferencné. I–VII. Bp., 1963–1976. (A továbbiakban: MURAKÖZY–KIS 1963–1976.)

Pharsaliája,⁵⁴ vagy Cicero védőbeszéde Cnaeus Plancius érdekében⁵⁵), és a törvénykezési szünetre mint a gyász egyik kifejezési formájára is több példát hoz,⁵⁶ Spártát ilyen összefüggésekben **egyszer sem említi**, tehát nem használja fel Hérodotosz és Hérakleidész Lembosz erről szóló tudósításait!

Jan van Meurs számunkra érdekes másik két műve már halála után hagyta el a nyomdát, megjelentetésében a heidelbergi, majd a lundi egyetem pro-

⁵⁴ A Kr. u. I. század közepén élt hispániai származású latin költő alighanem befejezetlenül maradt eme eposza a Pompeius és Caesar közti polgárháborút beszéli el. Eredeti szövege: Marci Annaei Lucani Belli civilis libri decem. Ed. HOUSMAN, Alfred Edward. Oxford, 1926. Magyar fordítások: Marcus Annaeus Lucanus Pharsaliája, vagyis a polgárháború tíz könyvben. Ford. LAKY Demeter. Pest, 1867. Marcus Annaeus Lucanus Pharsaliája. Ford. BAKSAI Sándor. Pest, 1869.

⁵⁵ A Kr. e. I. században élt római szónok, író, filozófus és politikus ebben a beszédében sikeresen védte meg Cnaeus Planciust, aki Kr. e. 58-ban Macedóniában quaestor, majd Kr. e. 56-ban Rómában néptribunus, Kr. e. 54-ben pedig aedilis lett, és összeesküvéssel vádolták meg. Cnaeus Plancius védelmében. In: Marcus Tullius Cicero összes perbeszédei. Ford. Nótári Tamás. Szeged, 2010. 953–989.

⁵⁶ *Forum quoque clausum, neque ius dictum, et iustitium appellabatur. Tacitus Annales II. in funere Germanici. Hos vulgi sermones audita mors adeo incendit, ut ante edictum magistratuum, ante senatus consultum sumpto iustitio desererentur fora, clauderentur domus, passim silentia et gemitus, nihil compositum in ostentationem. Livius Ab Urbe condita libro IX. Extemploque sine ulla publica auctoritate concessus in omnem formam luctus est, tabernae circa forum clausae, iustitiumque in foro sua sponte coeptum prius, quam indictum, lati clavi, annuli aurei positi. Et libro X. Iustitium edicit, claudi tabernas tota urbe iubet, vetat quempiam privatae quicquam rei agere.* MEURSIUS 1604. 230–231. A Meurs által idézett helyek magyar fordítását is közöljük, mert több érdekes jelenségre is ráirányítják figyelmünket. Az első idézet magyarul: „Ezeket a kósza szöbeszédeket a halálhír anynyira feltűzelte, hogy már a hivatalos rendelkezés, a senatusi határozat előtt megkezdődött az állami gyász; elnéptelenedtek a forumok, bezárultak a házak. Szerte mindenütt csend és jajveszékelés, semmi sem látszatnak szánt színlelés...” Annales. II. könyv, 82. fejezet, 4–5. BORZSÁK 1980. II. 112. A fordító a 'iustitium' szót a másik jelentésével (országos gyász) adta vissza, talán ebben a szövegösszefüggésben helyesebb lett volna a 'törvénykezési szünet'. A második idézet magyar fordítása: [Az emberek] „minden hivatalos felszólítás nélkül is teljesen úgy viselkedtek, mint nyilvános gyász idején szokás. A Forum körül bezárták a boltokat, és még el sem rendelték, a Forumon már megkezdődött a törvénykezési szünet, letettek minden bíborszegélyt és aranygyűrűt.” Ab urbe condita IX. könyv, 7. fejezet, 7–8. MURAKÖZY–KIS 1963–1976. II. 287. Itt hívjuk fel a figyelmet Meurs egy szótévesztésére: a nála olvasható 'concessus' szó helyett minden kritikai kiadásban 'consensum' olvasható! Végül Meurs harmadik idézete magyarul: [Cincinnatus] „elrendeli, hogy szüneteltessék a törvénykezést, zárják be a kocsmákat városszerte, és megtiltja, hogy bárki magánszemély foglalkozását űzze.” Ab urbe condita III. könyv, 27. fejezet, 2. MURAKÖZY–KIS 1963–1976. I. 211. Ehhez két megjegyzés. Először is Meurs hibásan ír X. könyvet! Emellett feltűnő, hogy a két Livius-idézet 'taberna' szavát a fordító hol 'bolt', hol 'kocsmá' jelentéssel adta vissza. Mindkettő helyes, hiszen a 'taberna' jelenthet kunyhót, boltot, bódét, műhelyt, kocsmát, csapszéket is. Ebben a szövegkörnyezetben leginkább a 44. sz. jegyzetben felsorolt címszavak között szereplő „item tonstrinae, tabernae...” kifejezések segíthetnek a helyes jelentés visszaadásában, hiszen a 'taberna tonsoris' kifejezés jelentése 'borbélyműhely'. Mindezek alapján a 'tabernae' szót mindkét esetben egységesen a 'boltok' szóval adnánk vissza.

fesszora, a jogtudós, közgazdász és történész **Samuel von Pufendorf** (1632–1694)⁵⁷ játszott nagy szerepet.

Az első mű első kiadásban Amszterdamban jelent meg 1661-ben.⁵⁸ Ez a munka a spártai mindennapok megismertetését tűzte ki céljául. A szerző négy könyvre elosztva minden logikus rendezőelv nélkül ír a Spártával kapcsolatos jelenségekről és szokásokról. A teljesség igénye nélkül: szó van éneklésről és táncról, ruházkodásról, élelmiszerekről, törvényekről, ünnepekről, tisztségviselőkről, a társadalom felépítéséről, pénzeiről, ásványkincsekről, fegyverekről, hadviselésről, a nyelvről, a beszédéről és az írásbeliségről, híres spártai írókról és olimpikekről, Spártáról megemlékező írókról, a IV. könyv nagy része pedig a városokról és nagyobb helységekről ábécérendbe sorolva ír. A szöveges részben és a lábjegyzetekben is sokszor hivatkozik Krag Spárta-monográfiájára.

Mint a fenti felsorolásból is látszik, ebben a könyvben Meurs nem ír külön a gyászról, a temetéről, halállal, illetve a királyokkal kapcsolatos szokásokról. Pusztán érintőlegesen kerül elő egyszer a téma, amikor (a Tajgetoszon bányászott ércek, valamint a mértékegységek, a spártai kocsik készítésére használt paratölgy és az Eurótasz folyón élő hattyúk mellett) a spártai bíborról és az abból készült köpenyről ír.⁵⁹ Itt is először Kragra hivatkozik, átvéve tőle, hogy a spártaiak bíborszínű köpenyben mentek háborúba,⁶⁰ majd ezt a tényt alátámasztandó a Kr. u. II–III. században élt görög filozófus, író és szónok Philostratosz (Flavius Philostratus) levélgyűjteményének egyik szerelmeslevelét idézi.⁶¹

⁵⁷ PHILLIPSON, Coleman: Samuel Pufendorf. = Great Jurists Of The World. Ed. Macdonell, John–Manson, Edward. London, 1913. 305–344. SAETHER, Arild: Samuel Pufendorf. The Grandfather of Modern Political Economy? Kristiansand, 2017. (doktori értekezés) https://openaccess.nhh.no/nhh-xmlui/bitstream/handle/11250/2647039/Thesis_Arild_S%3c3%a6ther.PDF?sequence=1&isAllowed=y [Letöltés: 2024. augusztus 5.]

⁵⁸ MEURSIUS, Johannes: *Miscellanea Laconica sive variarum antiquitatum Laconicarum libri IV.* Amsterdam, 1661. (A továbbiakban: MEURSIUS 1661.) Megjelent még: *Thesaurus Graecarum antiquitatum.* V. Ed. Gronovius, Jacobus. Leiden, 1699. 2281–2496.

⁵⁹ II. könyv, XIX. fejezet. MEURSIUS 1661. 188.

⁶⁰ *Itaque puniceis in bello tunicis utebantur, ut accurate docet Cragius, lib[er] III. tab[ula] VI. cap[ut] VI.* Uo. Az idézett hely Krag Spárta-monográfiájának az a része, ahol a törvényeket, helyesebben a szokásjogot rendszerezi. Az idézett szakasz címe: *Tabula sexta. De habitu. Institutum VI. Pugnaturs vestibis induantur purpuribus.* CRAGIUS 1593. 153–154. CRAGIUS 1670. 258–260.

⁶¹ *Addo ego Philostrati insignem locum, in quo duas eius facti causas reddit in Epistolarum quadam.* Majd a 27. levél elejét idézi görögül, és latin fordítását is adja. MEURSIUS 1661. 188. A görög eredeti: Φιλοστράτου επιστολαί. Philostrati Epistolae. Ed. BOISSONADE, Jean François. Párizs–Lipcse, 1842. 13. A 27. levélre vonatkozó jegyzetek: 94–96. A latin verzió: *Lacedaemonii puniceis induebantur thoracibus, ut aut hostibus metum incuterent terribilitate coloris, aut ut sanguinem non agnoscerebnt tincturae communione.* MEURSIUS 1661. 188. A levél eme

Ezután tér rá arra, hogy Plutarkhosz szerint Lükurgosz király rendelkezései értelmében a halottakat is bíborszínű lepelbe és olajfa levelekbe burkolták, hivatkozva az ókori görög történetíró két írására.⁶² Azzal az állításával azonban vitába száll, hogy minden spártait így temettek volna. A Kr. u. II. század végén és a III. század első felében élt Ailianosz (Claudius Aelianus) görög filozófusra hivatkozva azt fejtegette, hogy mindez csak azoknak járt, akik valamely csatában haltak hősi halált.⁶³ Arról azonban itt sem tesz említést, hogy a spártai királyokkal kapcsolatban milyen temetési szokások terjedtek el.

Jan van Meurs másik posztumusz munkája először 1687-ben jelent meg Utrechtben.⁶⁴ Ez Spárta történetét királyaik rövid életrajzának ismertetésén

részletének magyar műfordítása: *A lakedaimóniak bíbor színű mellvértet öltöttek magukra, egyrészt azért, hogy félelmetes külsejükkel elriasszák az ellenséget, másrészt azért, hogy ne vegyék észre a vért, hiszen az is hasonló színű.* PHILOSZTRATOSZ: Erősz szárnyai. Ögörög szerelmes levelek. Ford. Polgár Anikó. Pozsony, 2008. 7 (3. sz.).

⁶² *Quin et mortui in puniceo amiculo et foliis oleaginis involvebantur ex Lycurgi instituto. Plutarchus, in eius vita: [hozza görögül és latinul is]. Iterum in Instit[utionis] Laconicis: [hozza görögül és latinul is].* MEURSIUS 1661. 188. A Lükurgosz-életrajz részlete magyarul: *Megtöltötte, hogy a halottal együtt bármit is eltemessenek; bíborszínű lepelbe burkolták a holttestet, olajfa-levelekkel borították be, és úgy tették a sírba.* Lükurgosz király életrajza, 27. fejezet. MÁTHÉ 1978. I. 120. Plutarkhosz másik idézett munkája az Instituta Laconica (másként Institutiones Laconicae) címet viseli, magyarul nem érhető el. Kiadása: BERNARDAKIS 1888–1896. II. 181–190. Az idézett mondat: II. 185. 24–27. sor (238D). Saját fordításban magyarul Meurs latin fordítását áttéve: *Nem engedte meg, hogy az emberek bármit is eltemessenek a halottaikkal együtt, csak azt, hogy a testet vörös köpenybe és olajfalevelekbe burkolják, és mindenkit egyenlő módon temessenek el.*

⁶³ *Sed Plutarchus sepulturas hic confundit, nam discrimen in sepeliendo erat, ratioque personarum habebatur. Etenim puniceum amiculum duntaxat his imponebatur, qui perfectæ fortitudinis specimen exhibuissent. Hoc nos docet Aelianus Var[iae] Hist[oriae] lib[ri] VI. cap[ite] VI. [hozza görögül és latinul is].* MEURSIUS 1661. 188. Ailianosz művét eredeti görög nyelven és latin fordításban Justus Will (1529–1575) német filológus adta ki először 1548-ban, ezt a XVII–XVIII. század folyamán több későbbi kiadás követte. Claudii Aeliani sophistae Variae historiae libri XIV. Ed. VULTEIUS, Iustus, Wetteranus. Basel, 1548. A Meurs által idézett szakasz: Liber VI. *Laconicae leges.* 118. Az 1613-as genfi kiadásban már a fejezetbeosztás is megjelenik, ott az érintett szakasz: Liber VI. caput VI. *Laconicae leges.* 189–190. A Meurs által idézett szakasz saját magyar fordításban: *Lakedaimónban nem volt megengedve, hogy az ellenségtől hadizsákmányt szedjenek. Akik pedig vitéznek bizonyultak, és elestek, őket olaj- és más ágakba burkolva dicsérő szavakkal szállították el, másrészt akik tökéletes és teljes bátorságot tanúsítottak, azokkal kapcsolatban azt is elrendelték, hogy bíbor lepelbe burkolva, dicsőségesen legyenek eltemetve.* Itt jegezzük meg, hogy Meurs eléggé pontatlanul idézte forráshelyét.

⁶⁴ MEURSIUS, Johannes: De regno Laconico libri II, de Piræo liber singularis et in Helladii Chrestomathiam animadversiones. Utrecht, 1687. A spártai államról szóló mű címével ellentétben nem két könyvből áll, egy tömbből álló munka, mely 23 fejezetre van felosztva. A második megjelentetésekor már módosult is a cím. MEURSIUS, Johannes: De regno Laconico liber singularis. = Thesaurus Graecarum antiquitatum. V. Ed. Gronovius, Jacobus. Leiden, 1699. 2209–2280.

keresztül beszéli el. Minthogy pusztán eseménytörténetet taglal, itt sem esik szó a királyokkal kapcsolatos temetési szokásokról.

Bár egészen biztos, hogy a pápai törvénykönyv előszavánál jóval később íródott, mégis említést teszünk egy XVIII. század végi műről is, mert magyar fordításával együtt majd fontos tanulságokat szűrhetünk le belőle. Ez **Jean-Jacques Barthélemy** (1716–1795) francia író, antropológus, régész és numizmatikus, a francia királyi éremgyűjtemény igazgatója⁶⁵ 1788-ban megjelent négykötetes munkája,⁶⁶ mely a korabeli tudományos publikáció és a kalandregény érdekes egyvelege: egyszerre megalapozott, hiteles korrajz, ugyanakkor színes, izgalmas, képzeletbeli történet. Főhőse a Kr. e. VI. században élt **Anakharszisz** szkíta író és költő, a hét bölcs egyike, aki a görög földet meglátogatván Szolón pártfogoltjaként athéni polgárjogot is nyert.⁶⁷ A regényben mint ifjú látogatja végig a görög poliszokat, és ennek az útnak a leírását örökíti meg a francia régiségbúvár.

A szkíta ifjú természetesen Spártába is eljut, ahol egy Damonax nevű embernél száll meg. A Lakedaimónról elbeszélte dolgokat részben szállásadójától tudja meg, részint saját tapasztalataként tudósít róluk. Ugyanakkor Barthélemy minden információ valós háttérét Hérodotosztól Thuküdidészig, Hérakleitosz Lembosztól Xenophónig, a fejezet- és oldalszámokat is közölve pontosan megadja a lábjegyzetekben.

Az elbeszélés nagyon részletes, a spártaiak életéről és szokásairól az ókori szerzők szinte minden addig publikált adatát felhasználja, így olvashatjuk az összes fentebb említett halotti szokást és királyi előjogot is. Ezek között Barthélemy interpretációjában szerepel a két általunk korábban kiemelt mondat is. Először lássuk a Hérakleidész Lembosztól származó közlést:

On couvre le marché de paille, et l'on défend d'y rien exposer en vente pendant trois jours.⁶⁸

⁶⁵ DELAMARRE, Louis Narcisse: Jean-Jacques Barthélemy. In: Catholic Encyclopedia. Ed. Herbermann, Charles George. I–XV. New York, 1907–1912. II. 312–313.

⁶⁶ BARTHÉLEMY, Jean-Jacques: Voyage du jeune Grèce dans le milieu du quatrième siècle avant l'ère vulgaire. I–IV. Párizs, 1788. (A továbbiakban: BARTHÉLEMY 1788.)

⁶⁷ RÉVAY József: Százarcú ókor. Bp., 1962. 38–40. ZSÓTÉR Szabolcs: Lukianos és a szkíták: a görög identitás kérdése a 2. században. = Corollarium 2015, 18–24.

⁶⁸ Lábjegyzetében: *Heracl. Pont. in antiq. Graec. I. 6, p. 2823*. BARTHÉLEMY 1788. II. 534.

Majd alig négy mondattal lejjebb következik a Hérodotosz által megörökített temetési szokás is:

Quand le Roi meurt dans une expédition militaire, on expose son image sur un lit de parade, **et il n'est permis, pendant dix jours, ni de convoquer l'assemblée générale, ni d'ouvrir les tribunaux de justice.**⁶⁹

Barthélemy műve bő harminc évvel később magyar fordításban hazánkban is megjelent.⁷⁰ Fordítója az a Deáki Filep Sámuel (1784–1855), aki főállásban az erdélyi guberniumnál, majd az erdélyi udvari kancelláriánál volt különféle beosztásokban állami hivatalnok, emellett azonban operák, színművek, regények műfordítását is végezte, sőt pár évig színésze, majd igazgatója is volt a kolozsvári színháznak.⁷¹ Alább hozzuk a fenti francia mondatok általa meglehetősen pontosan fordított magyar megfelelőjét is:

A' piactot behintik szalmával, 's három nap nem szabad azon semmit árulni.⁷²

[...]

Midőn a király katonai szolgálatban hal-meg, képét egy pompa ágyra kiteszik; **'s nem szabad tíz napokig sem közönséges gyűlést tartani, sem a' törvényszékeket kinyitni.**⁷³

Végül a korabeli feldolgozások sorában nézzünk meg egy korai enciklopédiát is!

A *Theatrum vitae humanae* címet viselő művet ketten állították össze: **Conrad Wolffhart** (Conradus Lycosthenes; 1518–1561) elzászi nyelvész, filozófus és természettudós,⁷⁴ valamint mostohafia, **Theodor Zwinger** (Theodorus

⁶⁹ Lábjegyzetében: *Herodot. Lib. 6. cap. 58. Uo.*

⁷⁰ Az ifju Anacharszis útazása Görög-Országban a' bévett időszámítás előtt a' negyedik Század' közepén. Barthélemy apátur után Francziából fordította DEÁKŸ Filep Sámuel. I–VII. Kolozsvár, 1820. (A továbbiakban: DEÁKŸ 1820.)

⁷¹ SZINNYEI 1891–1914. II. 693–696.

⁷² Lábjegyzete: *Heracl. Pont. in antiq. Graec. I. 6, p. 2823.* DEÁKŸ 1820. IV. 98.

⁷³ Lábjegyzete: *Herodot. 1. 6, c. 58. Uő IV. 99.*

⁷⁴ BEYER, Jürgen: Lycosthenes, Conrad. = Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung. Ed. RANKE, Kurt–BREDNICH, Rolf Wilhelm. I–XV. Berlin, 1977–2015. VIII. 1323–1326.

Zvingerus; 1533–1588) svájci orvos és nyelvész,⁷⁵ mindketten a baseli egyetem professzorai. Az első kiadás 1565-os, de a XVII. század folyamán további bővítésekkel együtt még háromszor megjelent. A mű eredetileg tizenkilenc részre oszlik, a bennük szereplő címszavak nem a lexikonokra jellemző alfabetikus rendben sorakoznak egymás után, hanem témakörök szerint vannak csoportosítva. Az emberi test jó és rossz vonatkozásairól szóló XVIII. könyv „Halál” részének „Gyászritusok” fejezetében olvashatunk Hérodotosz alapján a spártai királyok halálával kapcsolatos szokásokról is, többek között a mi vizsgált mondatunk is Valla szó szerinti fordításában.⁷⁶ A Hérakleidész Lembosz-féle mondat azonban sem itt, sem a kereskedelemről szóló fejezetben, sőt sehol máshol sem olvasható, pedig **Heraclides**re való hivatkozás az első kiadásban több mint 50-szer, az 1604-esben pedig majdnem százszor fordul elő!

Vajon a pápai kollégiumi törvénykönyv előszavának (talán XVI. század végi, talán XVII. századi, esetleg XVIII. század eleji) fogalmazója a Hérodotosztól és Hérakleidész Lembosztól idézett mondatokat az ókori szerzők műveiből vette? Vagy információit valamelyik kortárs történész, mint Krag vagy van Meurs munkáiból nyerte? A közismert enciklopédiát használta? Esetleg valami szélesebb körben elterjedt, népszerűbb kiadvány került a kezei közé?

c. Históriai énekek

Még az sem kizárt, hogy valamiféle verses históriában bukkant fel az állítólagos spártai szokás forrásául szolgáló információmorzsa. Ezekben a XVI. század végén vagy a XVII. század folyamán Magyarországon kiadott, magyar nyelvű, ókori témájú históriás énekekben áttételesen Hérodotosz, Thuküdidész, Xenophón vagy Plutarkhosz közléseivel is találkozhatott a korabeli magyar olvasó. Ahogy az unitárius lelkész, költő, zsoltárfordító és énekszerző Bogáti Fazekas Miklós (1548–1598)⁷⁷ Plutarkhosz művei nyomán állított olvasói elé

⁷⁵ GILLY, Carlos: Zwischen Erfahrung und spekulation. Theodor Zwinger und die religiöse und kulturelle Krise seiner Zeit. = Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde 1977. 57–139; 1979. 125–225.

⁷⁶ Theatrum vitae humanae, omnium fere eorum, quae in hominem cadere possunt, bonorum atque malorum exempla historica, ethicae philosophiae praeceptis accomodata, et in XIX libros digesta... Ed. LYCOSTHENES, Conradus–ZVINGERUS, Theodorus. Basel, 1565. (A továbbiakban: LYCOSTHENES–ZVINGERUS 1565.) 1247. További kiadásai: Basel, 1571. Párizs, 1571. Basel, 1586. Basel, 1604. E legutóbbi kiadásban a kötetek száma 29-re növekedett. Az idézett Hérodotosz-mondat az I. kötet I. könyvében található, a 96. oldalon.

⁷⁷ Életéről: SZINNYEI 1891–1914. I. 1160–1162.

példaképpül tizenhárom ókori asszonyt,⁷⁸ illetve énekelte meg I. Démétriosz Poliorkétész makedón király viselt dolgait,⁷⁹ vagy ahogy a balázsfalvi illetőségű Cserényi Mihály⁸⁰ leginkább Hérodotoszt (munkája címe szerint Xenophónt is) felhasználva írta meg négy híres perzsa király életét,⁸¹ úgy nem kizárt, hogy egy számunkra ismeretlen, elveszett verses história szolgáltatta az alapot az előszó spártaiakkal kapcsolatos állításához. Ki tudja, mennyi ilyen pusztult el vérvivataros évszázadaink során? A Démétriosz-életrajz 7 levélnyi töredéke is csupán úgy maradt fenn, hogy egy kolligátum bekötésekor a könyvkötő tömítésnek használta a kötéstábla elkészítésekor, innen lett kiszabadítva a XIX. század utolsó évtizedében.⁸²

d. Tanintézetek törvénykönyvei

Az ókori történetírók, illetve a kortárs történészek művei, valamint a históriás énekek mellett még egy teljesen más jellegű forráscsoport jöhet szóba, mely természetszerűleg kínálja magát: azok az egyetemi, akadémiai és kollégiumi törvénykönyvek, melyek mintául szolgálhattak a pápai törvények összeállításakor.

Első körben a pápaival nagyjából egyidős hazai református oktatási intézmények: a sárospataki és debreceni kollégium legkorábbi, még a XVI. században keletkezett törvényeivel kellett volna összevetnünk. Ezek azonban sajnos nem maradtak fenn, csak XVII. századi megújításuk és kibővítésük nyomán

⁷⁸ [BOGÁTI FAZEKAS Miklós:] Szep historia az tőkélletes afzfonyállatokról, mely az Plutarkhusból fordítatot Magyar nyelvre. Ad notam Gongya közzül egy fő gongya emberne, etc. Kolozsvár, 1577. RMK I. 128. RMNy 385. A munka alapja Plutarkhosz: Γυναικῶν ἀρεταί (Mulierum virtutes; Női bátorság) című műve. BERNARDAKIS 1888–1896. II. 198–249. Magyarul: Plutarkhosz: Moralia. Erkölcsi, filozófiai, állambölcseleti kérdések. Szerk. RAKONCZAI János. Szeged, 2012. 156–160 (nem fordítás, inkább olvasónaplószerű gondolatok).

⁷⁹ [BOGÁTI FAZEKAS Miklós: Demeter király históriája, mely Plutarkhusból fordítottat magyar nyelvre.] Kolozsvár, 1598. Töredék. RMK-ban nem szerepel. RMNy 835. A moralizáló elbeszélés alapja Plutarkhosz Párhuzamos életrajzok című művében található életrajz I. Démétriosz makedón királyról. MÁTHÉ 1978. II. 693–745.

⁸⁰ Életről: SZINNYEI 1891–1914. II. 45.

⁸¹ CSERÉNYI Mihály: Historia az persiai monarchiabeli feiedelmekről, tvdni illic Cyrusról, Cambiféről, Dariusról, Xerféről és á többiről rövideden ki fzedetet Xenophonból, Herodotusból és több Authorokból. Az Nagy Sándor, auagy az Mátyás Király éneke notayára. Kolozsvár, 1592. RMK I. 258. RMNy 687. A cím ellenére Xenophónt nem használta, a mű leginkább Hérodotosznak a görög–perzsa háborúról írt művére épül.

⁸² DÉZSI Lajos: Bogáti Fazekas Miklós ismeretlen históriás éneke 1598-ból. = Magyar Könyvszemle 1895. 49–61.

lehet eredeti tartalmukra úgy-ahogy visszakövetkeztetni.⁸³ Az 1621-es sárospataki és az 1657-es debreceni törvényekben semmi spártai temetési szokásra utaló szakaszt nem találtunk. Ezután rátértünk az esetleg mintául szolgáló külföldi intézményekre.

A kollégiumtörténeti szakirodalom régóta hangoztatott állítása, hogy a pápai kollégium és a többi hazai református felsőfokú intézmény fejlődésére a XVI. század végén először a wittenbergi, majd annak egyértelműen lutheránussá válása után a heidelbergi egyetem gyakorolt erős hatást. Emellett egyesek Sturm strasbourgi és Trotzendorf goldbergi tanintézményének felépítését, tananyagát és szellemiségét is közvetett mintának tartják, míg mások ezt megkérdőjelezzik.⁸⁴ Kézenfekvőnek látszott hát, hogy legalább átfussuk ezen tanintézetek törvényeit, vajon a spártai szokásokra való utalás motívuma nem tűnik-e fel valamelyikben.

Nézzük először Wittenberget! Átnéztük az 1546-os és az 1573-ban kinyomtatott 1571-es egyetemi törvényeket a teológiai és a bölcsészeti kar statutumai-val együtt,⁸⁵ ezekben számtalan szentírási ígére hivatkoznak. Emellett megvizsgáltuk a wittenbergi magyar bursa anyakönyvében olvasható, szintén 1571-ben keletkezett szabályzatot is,⁸⁶ mely egy hivatkozásoktól mentes szöveg. Klasszikus szerzőkre, ókori szokásokra való utalásokat egyik forrás sem tartalmaz.

⁸³ BÉKEFI Remig: A sárospataki ev. ref. főiskola 1621-iki törvényei. Bp., 1899. (Értekezések a történelmi tudományok köréből. XVIII. 3.) BÉKEFI Remig: A debreceni ev. ref. főiskola XVII. és XVIII. századi törvényei. Bp., 1899. A Sárospataki Református kollégium 1618-as rendszabályai és 1620-as törvényei. Ford. SZENTIMREI Mihály. Sárospatak, 1996.

⁸⁴ MOLNÁR Aladár: A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században. Bp., 1881. 26–28, 36–117. RÚZSÁS Lajos: A kialakulástól a szatmári békéig. = A pápai kollégium története. Szerk. Trócsányi Zsolt. Bp., 1981. 5–42. 15–16. MÉSZÁROS István: Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között. Bp., 1981. 226–227, 250. FATA, Márta: Melancthon oder Sturm? Konkurrierende Schulmodelle bei den Protestanten in Ungarn und Siebenbürgen im 16. Jahrhundert und in den ersten Jahrzehnten des 17. Jahrhunderts. = Hungarian Studies 2012/2. 205–231.

⁸⁵ Academiae VVittenbergensis leges, quae bis quotannis publice recitantur. Wittenberg, 1546. Leges academiae VVitebergensis de studiis et moribus auditorum, item Artickel etlicher notwendiger Ordnung und Satzung zu erhaltung guter policen, ruhe, friede und einigkeit im Schul und Stadtre Regiment... Wittenberg, 1573.

⁸⁶ A wittenbergi magyar coetus anyakönyvét ma a debreceni református nagykönyvtár kéziratjai között őrzik. TREK R 544. Több szövegkiadása is van. LAMPE, Fridericus Adolphus [Debreceni Ember Pál]: Historiae ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania. Utrecht, 1728. 275–279. Iskolatörténeti adattár. Szerk. THURY Etele. I–II. Pápa, 1906–1908. II. 30–34. SZABÓ, Géza: Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555–1613. (Bibliothek des Protestantismus im mittleren Donau-raum II.) 40–46. Magyar fordítása: Debreceni Ember Pál: A magyarországi és erdélyi református egyház története. Ford. BOTOS Péter. Sárospatak, 2009. 197–200.

Egyedül egy jóval korábbi dokumentumban bukkantunk Spártára való utalásra: III. Frigyes szász választófejedelem 1508-as oklevelében, melyben új törvényeket hirdet ki a wittenbergi egyetem jogi kara részére,⁸⁷ de az említett szokást nem hozza szóba.

Hasonló a helyzet a heidelbergi egyetemmel kapcsolatban is. Itt átnéztük az 1558., az 1580. és az 1588. esztendőhöz kötődő három nagy egyetemi reform legfontosabb okmányait (ezek között az egyetem és a karok törvényeit, valamint az együttlakások szabályzatait is),⁸⁸ de spártaiakat egyik dokumentum sem emleget. Egyedül **Johann Lange** (1485–1565), a rajnai palotagrófság (pfalzi választófejedelemség) udvari orvosa⁸⁹ sorol ókori törvényeket és törvényalkotókat a jogi karral kapcsolatban, amikor a heidelbergi egyetem egészét és karait egyenként is érintő reformjavaslatait foglalta írásba 1545. november 22-én írt tervezetében,⁹⁰ de az ominózus spártai szokás nála sem kerül elő.

Ezenfelül áttanulmányoztuk a német tanár, filológus, szónok és diplomata **Johannes (Jean) Sturm** (1507–1589) több munkáját is, ezek közül az egyik gyakorlatilag az 1538-ban általa alapított strasbourgi,⁹¹ a másik pedig az 1565-ben

⁸⁷ „Verum quia parum esset leges interpretari, nisi eciam legibus viveretur, vobis quoque leges vestras transmittimus in unum redactas, et memorie proditum est, Licurgum, qui temporibus Helisei prophete clariuit, ut eternitatem legibus suis daret, jurejurando astrinxisse concives nihil eos de suis legibus mutatueros, priusquam reverteretur, et se ad oraculum proficisci simulasse, consulturum quid addendum, mutandumve legibus videretur; sed in Cretam profectum ibique perpetuum exilium egisse, abjicique in mare ossa sua morientem jussisse, ne relatis aliquando Lacedemoniam Spartiate jurisjurandi religione solutos in dissolvendis legibus se arbitrentur.” FRIEDENSBURG 1926–1927. I. 39–40.

⁸⁸ WUND, Friedrich Peter: Beiträge zu der Geschichte der Heidelberger Universität. Mannheim, 1786. 155–172 (Statuta ac leges universitatis 1558; Statuta domus Dionysianae 1558). HAUTZ, Johann Friedrich: Geschichte der Universität Heidelberg nach handschriftlichen Quellen nebst den wichtigsten Urkunden. I–II. Mannheim, 1862–1864. II. 412–413 (Statuten der theologischen Facultät 1558), 416–418 (Statuten für die Regenten des Fürsten-Collegiums 1560), 421–425 (Statuten der theologischen Facultät 1575), 425–433 (Ordnung des Fürsten-Collegiums 1585), 433–439 (Statuten des Casimirianums 1591). THORBECKE 1891. XV–XXII, 1–246 (az 1558-as és 1580-as reform iratai, valamint az 1588-as statutumok).

⁸⁹ FOSSEL, Victor: Aus den medizinischen Briefen des pfalzgräflichen Leibarztes Johannes Lang 1485–1565. = Archiv für die Geschichte der Medizin 1913/4. 238–252. MAJOR, Ralph H.: Johannes Lange of Heidelberg. = Annals of Medical History 1935/2. 133–140.

⁹⁰ „... also ist der Lacedemonier Imperium durch die gesatz Lycurgi, der Athenienser pollice und das Römisch reich durch die leges Solonis und duodecim tabularum, darauß zum theile geflossen, städtlichen uffgewachßen und erhalten ...” THORBECKE 1891. 358.

⁹¹ STURM, Joannes: De literarum ludis recte aperiendis liber. Strasbourg, 1538. (A továbbiakban: STURM 1538.) Közli: VORMBAUM 1860. 653–677.

általa megreformált lauingeni gimnázium⁹² oktatási rendjét fejt ki, az utóbbi függelékében eme tanintézmény törvényeit is közli. Két további műve levelezését gyűjtötte össze,⁹³ ezek közül az egyikben felleltük a strasbourggi gimnázium 1538-as törvényeit,⁹⁴ valamint a strasbourggi és a lauingeni gimnázium mindennapos tevékenységeit rendező közös 1565-ös szabályzatot (ez utóbbit a lauingeni tanintézmény megreformálásáról szóló munkája is közli)⁹⁵. Spártára történő utalásokat csak két helyen találtunk,⁹⁶ ezek egyike sem hozható össze-függésbe a pápai kollégiumi törvénykönyv előszavában említett szokáshoz.

Végül a sziléziai Goldberg (ma: Złotoryja, Lengyelország) gimnáziumának **Valentin Trotzendorf** által összeállított, és XI. Henrik liegnitz-briegi herceg által megerősített iskolai szabályzatát⁹⁷ vizsgáltuk meg. Ez, mielőtt részletesen ismertetné a vallásgyakorlással, tanulással és viselkedéssel kapcsolatos előírásokat, öt általános alapelvet mond ki, melyek mind a diákok jogállására és egymás közti egyenlőségére vonatkoznak. Ezek közül a második épít egy állítóla-

⁹² STURM, Joannes: Scholae Lavinganae. Lauingen, 1565. (A továbbiakban: STURM 1565a.) Benne az iskolai törvények: M IIr–N IVv. Közli: VORMBAUM 1860. 723–745. Az iskolai törvények: 742–745.

⁹³ STURM, Joannes: Classicarum epistolarum libri tres sive scholae Argentinenses restituae. Strasbourg, 1565. (A továbbiakban: STURM 1565b.) Közli: VORMBAUM 1860. 678–708. STURM, Joannes: Academicae epistolae urbanae liber unus. Strasbourg, 1569. (A továbbiakban: STURM 1569.) Közli: VORMBAUM 1860. 709–723. Mindkét kötet anyagát egyben kiadta Justus von Dransfeld (1633–1714) német teológus, gimnáziumi tanár, hozzávéve a német filológus és jogász Johannes Kessel (1533–1613) egyik műve (CASELIUS, Joannes: IPOGPAMMA P. P. Idibus Novembris 1593., eiusdem commentatio... Helmstedt, 1594.) második felét is: DRANSFELD 1685.

⁹⁴ STURM 1565b. I IVv–K IVr. DRANSFELD 1685. 98–111. VORMBAUM 1860. 702–705.

⁹⁵ STURM 1565a. K Vr–M Ir. STURM 1565b. H IIv–I IIr. DRANSFELD 1685. 112–127. VORMBAUM 1860. 705–708.

⁹⁶ A lauingeni iskola reformjáról szóló mű azon részében, mely a törvényekről értekezik, Mózes két kőtáblája, az athéni Szolón törvényei és a római tizenkét táblás törvények mellett megemlíti a spártai Lükurgosz törvényeit is ([leges] *Lycurgi apud Spartanos...*) STURM 1565a. C IIIv. VORMBAUM 1860. 727. A Sturm levelezésének második részét közlő kötetben olvashatunk egy, a strasbourggi városi tanácsnak írt levelet, melyben arról értekezik, hogy az athéni köztársaság három dologra lehet büszke: jogrendjére, mely Szolón törvényeiből táplálkozik, katonai teljesítményeire, és irodalmi-művészeti tevékenységére. De egyedül az utolsóban páratlan, hiszen a jogrendjére Róma is büszke lehet, katonai sikerekkel pedig a lakedaimóniak, valamint a makedóniai Fülöp és Nagy Sándor is bőven dicsekedhet. (*Sed bellicę virtutis nomen commune cum Lacedæmoniis habuit, cum Philippo et Alexandro fortuna habuit inferiorem, et tandem, quicquid nominis erat, amisit.*) STURM 1569. 1–2. DRANSFELD 1685. 130–131. VORMBAUM 1860. 709.

⁹⁷ Nyomtatásban Johannes Claius német teológus és tanár (1535–1592) jelentette meg. *Leges scholæ Goldbergensis*. = CLAIUS, Johannes Hertzbergensis: Variorum carminum libri quinque. Görlitz, 1568. (A továbbiakban: CLAIUS 1568.) P 2r–P 8r. Kiadása: *Goldberger Schulordnung*. = VORMBAUM 1860. 53–59.

gos spártai közmondásra,⁹⁸ de ennek sincs semmi köze törvénykönyvünk előszavának említéséhez.

2. A FORRÁSOKHOZ VALÓ HOZZÁFÉRÉS LEHETŐSÉGE A KOLLÉGIUMI KÖNYVTÁRBAN FELLEMLHETŐ FORRÁSOK

Végignéztük tehát, vajon honnan meríthette a pápai kollégiumi törvények előszavának írója azt az információmorzsát, melyből talán az állítólagos spártai szokást megformálta és intő példaképp megemlítette. Tanulmányunk ezen részének végén még annak kell utánajárnunk, vajon a kollégiumi könyvtárban akkor megvolt-e, illetve ma fellemlhető-e olyan kötet, melyből az előszó írója megismerhette az említett hérodotoszi és Hérakleidész Lembosz-i mondatokat?

A kollégiumi könyvtár régi anyagának, a Történeti Könyvtárnak a nyilván tartásait átnézve⁹⁹ arra a megállapításra jutottunk, hogy jelenleg régi kiadású Hérodotosz- és Hérakleidész Lembosz-kötetünk nincs, Hérodotosz műveiből vett rövidebb részleteket is csak egy kolligátum¹⁰⁰ tartalmaz. Ennek 1582-ben megjelent első darabja maga is több művet épít egybe: a Kr. u. I. században élt római földrajztudós, **Pomponius Mela** *De situ orbis libri tres* című 3 kötetes földrajzi munkája lett kiegészítve két ezt megbíráló és egy ezeket kiegészítő

⁹⁸ „Factus tribulis serva legem! A Lacedæmoniis usurpatum fuit, iamque in proverbii consuetudinem venit. Et hic quocunque vel loco vel genere nati fuerint, facti scholastici servant leges. Ponit enim personam nobilis, qui induit scholastici.” CLAIUS 1568. P 3r. VORMBAUM 1860. 55. Magyar fordításban: *Ha sorstársá válsz, tartsd meg a törvényt! A lakedaimónok alkalmazták ezt, és már közmondásként jött szokásba. Azok is, akik bármilyen helyen vagy származással születtek, ha diákká váltak, tartsák meg a törvényeket. Mert leteszi a nemes méltóságát, aki felveszi a tanulót.*

⁹⁹ A könyvtári anyagot a XIX. században a porosz rendszerű szakfelosztás szerint katalogizálták. Ez alapján a C I. (Egyetemes történelem), K II. (Egyháztörténet), valamint az L (Régi magyar nyomtatványok, a későbbi RMK I.), M (Hazai idegennyelvű nyomtatványok, a későbbi RMK II.) és N (Ősnyomtatványok) szakokat néztük át. BORSOS István: A pápai evang. reform. főiskola könyvtárának katalógusa és rövid története. Pápa, 1901. 143–178, 452–482, 581–590. Átnéztük továbbá az L, M, N, Q (Antikva – XVI. századi nyomtatványok), R (Apponyi-hungarika: külföldön nem magyarul nem magyar szerzőtől megjelent magyar vonatkozású nyomtatványok, az ú. n. „RMK IV.”) és S (magyar szerzőktől külföldön idegen nyelven megjelent nyomtatványok, a későbbi RMK III.) szakok leltárnaplóját, végül a gyűjtemény nagykönyvtárában a Történeti Könyvtár utóbbi időben számítógépre is vitt cédulakatalógusát: https://library.hungaricana.hu/hu/collection/papai_reformatus_gyujtemenyek_kiadvanyai_regi_konyvkatalogus/

¹⁰⁰ Könyvtári lelőhelye: DREK D I. 220. Régi könyvtári jelzete: Theca E. Ordo I. Numero 2. DREKK O. 909/23. 2. A kötetet 1802-ben 25 másikkal együtt Zsoldos János pápai orvos ajándékozta a könyvtárnak. DREKK O. 903. 69. 4. tétel.

munkával: **Ermolao Barbaro** velencei filozófus, nyelvész és műfordító, emellett politikus, a velencei Szenátus tagja (1454–1493)¹⁰¹ *Castigationes in Pomponium Melam*,¹⁰² **Fernando (Hernán) Núñez de Guzmán** spanyol nyelvész, a salamancai egyetem professzora (1475–1553)¹⁰³ *Castigationes in Pomponium Melam*,¹⁰⁴ végül a belga jezsuita pap, filológus és műfordító **Andreas Schott** (1552–1629)¹⁰⁵ *Spicilegium annotationum in Pomponium Melam* című írásaival; magát a kötetet is Schott rendezte sajtó alá.¹⁰⁶ A kolligátum másik fele szintén Andreas Schott műve, és szintén 1582-ben jelent meg: a szerző kigyűjtötte Pomponius Mela fent említett művének azon szakaszait, melyeket Hérodotosz történeti munkájából vett át, és két hasámban egymás mellett hozza Hérodotosz görög, és Mela azzal párhuzamba állított latin szövegét.¹⁰⁷ A görög-perzsa háborúról szóló hatalmas mű VI. könyvéből azonban Mela semmit nem vett át, így a számunkra érdekes Hérodotosz-mondat sem szerepel ebben a kolligátumban.

Továbbmenve: ami a történeti feldolgozásokat illeti, a Történeti Könyvtárban nincs egyetlen Niels Krag- és Jan van Meurs-mű sem. Még a XVIII. század végén kiadott kalandregény, Jean-Jacques Barthélemy Anakharszisz utazásáról szóló műve is hiányzik eredeti francia nyelven és teljes terjedelmű magyar fordításban is. Egyedül a német nyelvű kiadás egy rövid részlete vehető ma is kézbe Solymosi Dániel 1816-ban készített és Pozsonyban megjelentetett magyar fordításában.¹⁰⁸ A fordító az ugyanazon nevet viselő tapolcafői lelkész fia volt,

¹⁰¹ Contemporaries of Erasmus. A Biographical Register of the Renaissance and Reformation. Ed. BIETENHOLZ, Peter G.–DEUTSCHER, Thomas Brian. I–III. Toronto–Buffalo–London, 2003. I. 91–92. FIGLIUOLO, Bruno: Il diplomatico e il trattatista. Ermolao Barbaro ambasciatore della Serenissima. Nápoly, 1999.

¹⁰² Első kiadása: BARBARUS, Hermolaus Venetus: Castigationes Plinianae et in Pomponium Melam. Róma, 1492–1493. Ebben a Pomponius Mela-műhöz megfogalmazott kritika: c IIv–d Ir.

¹⁰³ SIGNES CODOÑER, Juan–CODOÑER MERINO, Carmen–DOMINGO MALVADI, Arantxa: Biblioteca y epistolario de Hernán Núñez de Guzmán (El Pinciano). Una aproximación al humanismo español del siglo XVI. Madrid, 2001. (Nuova Roma 14.)

¹⁰⁴ Első kiadása egy olyan Pomponius Mela-szövegkiadás, melybe beleépítette kritikai megjegyzéseit. Pomponii Melae [De situ orbis]; Castigationes [Fredenandi Nonii Pintiani] in Pomponium Melam. Salamanca, 1543.

¹⁰⁵ AA 1852–1878. XVII/1. 459–461.

¹⁰⁶ Pomponii Melae de situ orbis libri tres. Andreas Schottus Antverpius recensuit et spicilegio illustravit. Additae Hermolai Barbari Veneti et Fredenandi Nonii Pintiani Castigationes. Antwerpen, 1582.

¹⁰⁷ SCHOTTUS, Andreas Antverpianus: Geographica et historica Herodoti, quæ Latine Mela exscripsit, παραλλήλως concinnata. Antwerpen, 1582.

¹⁰⁸ A' Délusi Filoklesnek a' Boldogságról való beszélgetése. Egy kis darab a' Barthelémy Anacharsisából. Ford. Solymosi Dániel. Pozsony, 1816. A 90 oldalas könyv az eredeti mű LXXVIII–LXXIX. cikkelyét tartalmazza. BARTHÉLEMY 1788. IV. 250–302. A német nyelvű

a pápai kollégiumban tanult, közben Szabadhegyen, majd Komáromban tanárkodott, végül 1817-ben bekövetkezett haláláig a későbbi Komárom vármegyei alispán, országgyűlési képviselő és dunántúli egyházkerületi főgondnok nagybócsai Sárközy József (1802–1867) házi nevelője volt.¹⁰⁹

A könyvtár XVIII. század végi – XIX. század eleji nyilvántartásai¹¹⁰ is arról tanúskodnak, hogy az adászteveli korszak után újjáéledő kollégium felfejlesztésének idején sem volt a könyvtár a fentebb felsorolt művek egyikének birtokában sem.

Természetesen a XVII. századi kollégiumi könyvtári állomány jóval nagyobb lehetett, azóta igen sok kötet eltűnhetett vagy elpusztulhatott. Mindenesetre nem tudunk egyetlen példányt sem felmutatni, amelyről, ha nem is állítható, de legalábbis feltételezhető lenne: ebből szerezte információit az előszó fogalmazója.

3. A TALÁLT FORRÁSHELYEK ÉRTELMEZÉSE

Az előszó spártai szokásra való utalásának feltételezett forrásául adott tehát egy Hérodotosztól és egy Hérakleidész Lembosztól származó mondat. Hogyan lehetett ezekből eljutni az exlex állapot képtelen ötletéig? Ehhez talán fontos megnézni az eredeti szövegeket, mert a titok nyitja talán az egyes kifejezések értelmezésében rejlik.

Kezdjük az egyszerűbbel!

fordítás, melyből alighanem Solymosi is dolgozott: *Reise des jüngern Anacharsis durch Griechenland vierthalb hundert Jahre vor der gewöhnlichen Zeitrechnung aus dem Französischen des Herrn Abbé Barthelemy*. Ford. BIESTER, Johann Erich. I–VII. Berlin, 1789–1793. A magyarra fordított rész: VI. 362–368. és VII. 3–31.

¹⁰⁹ A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai. Szerk. KÖBLÖS József–KRÁNITZ Zsolt. I–II. Bp., 2009–2018. (A Pápai Református Gyűjtemények kiadványai. Forrásközlések 10, 15–16.) II/1. 891. II/2. 1603. SZINNYEI 1891–1914. XII. 208–209.

¹¹⁰ DREKK O. 899. A pápai református kollégium könyvtári állományának szakok szerinti jegyzéke (XIX. század közepe: a legfrissebb könyv kiadási éve: 1854.). Benne: I. Történelem és földrajz. II. Jog- és államtudomány. III. Filozófia. IV. Teológia. V. Vegyes. VI. Természettudomány. Az I. csoport 11. oldalán, az 5. sorban fordul elő **Pomponius Mela** már említett műve (lásd a 94. sz. jegyzetet!), lelőhelye: III. szekrény, 3. sor. DREKK O. 903. A pápai református kollégium anyakönyve (1791–1845). Benne: Az 1752 előtti időszakból megmaradt régi könyvek jegyzéke: 55–57. Az 1794 óta a könyvtárnak adományozott könyvek: 59–175. Az 1791-től vásárolt könyvek: 177–209. DREKK O. 908. A pápai református kollégium könyvállományának betűrendes jegyzéke (1802). DREKK O. 909. A pápai református kollégium könyvtárának régi leltárnaplói (1791–1831). Benne: 12. Libri philologici. 14. Libri historici. Mindez: SZABÓ 1987. 152–154 (640, 642, 644, 648–649. sz.).

A Hérakleidesz Lembosz-féle mondat görög eredetije a következő, mellé téve szövegközlője, Niels Krag latin fordítását is:¹¹¹

Ὅταν δὲ τελευτήσῃ βασιλεύς, τρεῖς ἡμέρας οὐδὲν πωλεῖται καὶ ἀχύροις ἢ ἀγορὰ καταπάσσεται.
Quum regem mori contingit, triduo nihil venditur, sed paleis forum conspergitur.

Ennek a mondatnak a jelentése egyértelmű, minden fordítása pontosan adja vissza az eredeti szöveget,¹¹² nem érthette félre a XVI–XVIII. századi olvasó sem.

A tanulmányunk elején közölt hosszabb Hérodotosz-idézet minket különösen érdeklő, vastag betűkkel szedett mondatával azonban már nem ez a helyzet. Ennek görög eredetije a következő:

ἐπεὰν δὲ θάψωσι, ἀγορὴ δέκα ἡμερῶν οὐκ ἴσταται σφί οὐδ’ ἀρχαιρεσίη συνίξει, ἀλλὰ πενθέουσι ταύτας τὰς ἡμέρας.¹¹³

Tegyük mellé a Lorenzo Valla-féle fordítás latin mondatát is!

Cuius [regis] tumulatione decem dies iustitium est: nullusque magistratum consessus, sed luctus continens.
... *akinek a temetését követően tíz napig törvénykezési szünet van, nem gyűlnek össze a hivatalnokok, hanem folytonos gyász van.*

¹¹¹ Krag XVI. század végi, Schneidewin XIX. és Dilts XX. századi szövegkiadásának pontos könyvészeti adatait lásd a 33. sz. jegyzetben! A modern szövegközlésekkel ellentétben Krag az **οὐ** kettőshangzó jelölésére kora szokása szerint **Ϝ** ligatúrát használ, tehát az **οὐδὲν** szó nála **Ϝδὲν** alakban fordul elő.

¹¹² A modern szövegközlő angol fordítása is mindenben megegyezik a magyar változattal: *Whenever a King dies, nothing is sold for three days and the market place is sprinkled with chaff.* Lásd a XX. századi forrásközlés könyvészeti adatait a 33. sz. jegyzetben!

¹¹³ SCHWEIGHÄUSER, 1816. III. 57–58. Hasonlóképpen szerepel a többi XIX. századi és későbbi szövegkiadásban is. Ugyanígy hozzák a korábban említett 1502–1715 között kiadott görög nyelvű vagy bilingvis kiadások is, annyi különbséggel, hogy ligatúrákat használnak: az **οὐ** kettőshangzó helyett **Ϝ** jelet, az **στ** helyett pedig a sztigmát (**ς**, tehát nem **ς!**). Eszerint a **πενθέουσι** szó **πενθεϜσι**, az **οὐκ** és **οὐδ’** sokszor **Ϝκ** és **Ϝδ’**, az **ἴσταται** pedig mindig **ἴσταται** alakban fordul elő.

A latin fordítást ebben a formában olvashatjuk az 1474-es első kiadástól kezdve egészen az 1679-ben megjelent bilingvis kiadásig.¹¹⁴ Majd negyven évvel később, az 1715-ben megjelent bilingvis kiadásban, mely **Jakob Gronovius** (Jacobus Gronovius, Jacob Gronow; 1645–1716) holland klasszika-filológus, régész, történész és geográfus, a leideni egyetem professzora¹¹⁵ gondozásában és jegyzeteivel jelent meg, a latin fordítás némileg módosult:

... et cum sepeliverunt, decem dies iustitium est, nullusque comitiorum consessus, sed luctus continens.¹¹⁶
... és miután eltemették, tíz napig törvénykezési szünet van, nem jön össze a népgyűlés, hanem folytonos gyász van.

Ez a mondat így szerepel a Hollandiában működő német filológus és jogász **Peter Wesseling** (Petrus Wesselingius; 1692–1764), az utrechti egyetem professzora¹¹⁷ jegyzeteivel megjelent 1763-as kiadásban is.¹¹⁸

A XIX. század első felében megjelent kritikai kiadásokban a latin mondat tovább formálódik:

Sepulto rege per decem dies nec populi concio instituitur, nec magistratum consessus, sed per hos dies continuos lugent.¹¹⁹
Miután a királyt eltemették, tíz napon át sem népgyűlést, sem tisztviselői összejövetelt nem tartanak, hanem ezekben a napokban folytonosan gyászolnak.

Ha a modern nyelvekre való fordítást nézzük, a kép tovább árnyalódik. Az 1709-ben készült, első teljes szövegű angol fordításban ezt olvassuk:

When they bury him, all Bufrnefs ceafes for ten Days; the Courts are not affembled, and the Mourning continues during that time.¹²⁰

¹¹⁴ Lásd a mellékleteket!

¹¹⁵ AA 1852–1878. VII. 440–444.

¹¹⁶ HERODOTOS L 1715 GL 349 (lásd az 1. sz. mellékletet!).

¹¹⁷ AA 1852–1878. XX. 123–126.

¹¹⁸ HERODOTOS A 1763 GL 464 (lásd az 1. sz. mellékletet!).

¹¹⁹ SCHWEIGHÄUSER 1816. III. 57–58. SCHWEIGHÄUSER 1830. II. 278. DINDORF 1844. 293.

¹²⁰ The History of Herodotus. Ford. LITTLEBURY, Isaac. I–II. London, 1709¹. 1720². 1737³. Az idézett mondat a második kiadásban: II. 101.

Amikor eltemetik, minden üzletelés szünetel tíz napon át; a bíróságok nem gyűlnek össze, és a gyász folyamatosan tart ez alatt az idő alatt.

Két modern angol fordítás:

After the burial, by the space of ten days there is no assembly, nor do they elect magistrates, but continue mourning the whole time.¹²¹
A temetés után tíz napnyi időtartamra nincs gyűlésezés, nem választanak tisztviselőket, hanem egész idő alatt tart a gyász.

... and after burial, for ten days thereafter there is no meeting for market or assize, nor for choosing of magistrates, but these are days of mourning.¹²²
... és a temetés után, azt követően tíz napon át nincs összejövetel piaczásra vagy törvénykezésre, sem tisztviselők megválasztására, hanem ezek a gyász napjai.

Lássuk most az ominózus mondat két XVI. századi német fordítását!

... unnd weret dise begengnuß zehen tag lang dazwischen geht yederman müssig und halt man der zeit weder radt noch gericht, sonder ein stettigs trauren und klagen.¹²³
... és a temetés megtörténte utáni tíz napos időszakban mindenki henyél, és ez idő alatt nem tanácskoznak és nem törvénykeznek, hanem tartósan gyászolnak és panaszkodnak.

Wann sie nun ihrer Könige Begräbnuß verrichten, wirdt bey ihnen in zehen Tagen kein Gericht gehalten, es setzet sich auch inwendig diesen tagen der Raht nicht, sondern es wirdt dieselbige zeit in Trauwrigkeit vollendet und zugebracht.¹²⁴

¹²¹ RAWLINSON 1858–1860. III. 455.

¹²² GODLEY 1920–1924. III. 206–207.

¹²³ Die Hystori Herodoti von dem Persier und vilen andern Kriegen. Ford. BONER, Hieronymus. Augsburg, 1535. Oldalszámozás nincs, az idézett mondat: Das sechs Buch, LXXXVIII.

¹²⁴ Herodoti des Aller Fürnembsten und ältesten Geschichtsschreibers Historia ... auß der Griechischen Sprach in die Teutsche gebracht. Ford. SCHWARTZKOPFF, Georg. Frankfurt, 1593. 283.

Amikor aztán királyuk temetését elvégezték, tíz napig náluk nem tartanak törvénykezést, és ezeken a napokon belül a tanács sem ülészik, hanem ezt az időt gyászban töltik és arra fordítják.

Lássunk két XVIII. századit is!

Nach seinem Begräbnisse wird in zehen Tagen kein Gericht gehalten, und keine Rathversammlung angestellet, sondern die ganze Zeit zur Trauer angewendet.¹²⁵

Temetése után tíz napig nem törvénykeznek, és tanácsülést sem tartanak, hanem az egész időt a gyászra fordítják.

Ist er dann beygesetzt, so halten zehen Tage lang weder das Volk Versammlungen, noch die Gerichte Sitzungen, sondern alles ist während der Zeit in Trauer.¹²⁶

Miután eltemették, tíz napig sem népgyűléseket, sem törvényszéki üléseket nem tartanak, hanem eközben minden gyászban van.

Végül két XIX. századit!

Und wenn sie ihn begraben, so wird zehn Tage lang kein Gericht gehalten und die Obrigkeit hält keine Sitzungen, sondern sie trauern diese Zeit über.¹²⁷

És amikor eltemették, tíz napon át nem törvénykeznek, és az előljárók sem ülészik, hanem ez alatt az idő alatt gyászolnak.

Nach der Bestattung darf während einer Frist von zehn Tagen kein Markt gehalten werden, noch das Volk sich versammeln um zu den Aemtern zu wählen, sondern alle diese Tage über sind sie in Trauer.¹²⁸

¹²⁵ Des Herodotus neun Bücher der Geschichte. Ford. GOLDHAGEN, Johann Eustachius. Lemgo, 1756. 470.

¹²⁶ Herodots Geschichte. Ford. DEGEN, Johann Friedrich. I–VI. Frankfurt, 1783–1791¹. Herodots Geschichte. Ford. DEGEN, Johann Friedrich. I–V. Bécs, 1794². (Sammlung der römischen und griechischen Classiker in deutschen Übersetzungen XVII–XXI.) Az idézett mondat a második kiadásban: III. 132.

¹²⁷ Die Geschichten des Herodotus. Ford. LANGE, Friedrich. I–II. Breslau, 1810–1813¹, 1824². Az idézett mondat a második kiadásban: II. 96.

¹²⁸ Die Geschichten des Herodot. Ford. STEIN, Heinrich. I–II. Oldenburg, 1875. II. 85.

A temetés utáni tíz napos időszakban nem tartanak vásárokat, és a nép sem gyülekezik össze, hogy tisztviselőket válasszon, hanem ezekben a napokban gyászolnak.

Nézzünk meg négy francia fordítást is, egyet-egyet a XVI., XVII., XVIII. és XIX. századból!

& dix iours fuiuans, apres la sepulture & l'enterrement fait, les boutiques font fermées, la iustice ceffe & le confeil, demeurans tous en dueil.¹²⁹
... és azután, hogy a temetés és a gyászszertartás megtörtént, tíz napig a boltok zárva maradnak, az igazságszolgáltatás és a tanácskozás szünetel, minden gyászban marad.

& dix iours durant apres qu'on l'a mis dans la sepulture, toutes les affaires cessent, les Magistrats ne vont point au Palais, & toutes choses font en dueil.¹³⁰
... és azután, hogy a temetés megtörtént, tíz napon át minden vásárlás szünetel, a tisztviselők nem mennek a középületbe, és minden dolog gyászban van.

Quand on l'a mis en terre, le peuple cesse ses assemblées, les tribunaux vaquent pendant dix jours, et durant ce temps le deuil est universel.¹³¹
Amikor a földbe helyezték, a népgyűlések szünetelnek, a bíróságok tíz napra felfüggesztik működésüket, és ebben az időben általános gyász van.

Quand ils l'inhument, pendant dix jours ils suspendent les assemblées de l'agora et les tribunaux; tout ce temps est consacré au deuil.¹³²
Amikor elföldelték, tíz napig felfüggesztik a népgyűlést és az ítélkezést, az egész időt a gyásznak szentelik.

¹²⁹ Les neuf Livres des histoires de Herodote. Ed. ROIGNY, Jean de. Párizs, 1556. CXLIVr.

¹³⁰ Les Histoires d'Hérodote. Ford. RYER, Pierre du. Párizs, 1645. 395. 1658². 395.

¹³¹ Histoire d'Hérodote. Ford. LARCHER, Pierre-Henri. I–VI. Párizs, 1786. IV. 128.

¹³² Histoires d'Hérodote. Ford. GIGUET, Pierre. Párizs, 1860. 349.

Álljanak a sor végén magyar fordítások is! Először hadd jegyezzünk le egy XIX. század végi fordítást!

... temetés után tíz napon át nincs gyűlés, sem választás; e napokon át mindenki gyászol.¹³³

Végül ezt a sort zárjuk le azzal a fordítással, amivel tanulmányunk elején egyszer már szembesülhetett a tisztelt olvasó!

[Ha egy király háborúban esik el, elkészítik a szobormását, s azt fektetik díszes halotti ágyra.] **A temetés után pedig tíz napig nem tartanak piacot, nem gyűlnek össze választásra, mert ezekben a napokban mindenki gyászol.**¹³⁴

Miért tartottuk fontosnak felsorolni ezeket a latin és nemzeti nyelvi fordításokat? Mert minden fordítás egyben szövegértelmezés is. Mind a Hérakleidesz Lembosz-féle, mind a Hérodotoszi mondatban ugyanis szerepel az *agora* szó, melynek többféle jelentése van, s attól függően, melyik fordító melyiket ragadja meg, aszerint születnek különféle szövegváltozatok.

Az *agora*, (illetve latin megfelelője, a *forum*)¹³⁵ szó általában a görög, illetve római városok főterét jelölte. Ez egyszerre volt a gazdasági, társadalmi, jogi és vallási élet színhelye, az a központi hely, ahol a vásárok, a népgyűlések, a katonai felvonulások, a törvénykezés és a vallási ünnepek eseményei zajlottak. Ezt a díszes teret a legtöbb városban templomok, oszlopcsarnokok (*sztoa*) és egyéb díszes középületek vették körül.¹³⁶ Az *agora* szóból képzett igék is tükrözik a főnév jelentéstartalmának sokszínűségét: az *agorazó* jelentése '*piacra megy*', '*vásárol*', míg az *agoreuó* fordítása '*gyűlésen beszél*', '*nyilvánosan szónokol*'.¹³⁷ Ebből következően nem mindig könnyű eldönteni, hogy a szót

¹³³ Herodotos történeti könyvei. Ford. GERÉB László. I–III. Bp., 1892. (Görög és latin remek-írók) II. 268–269.

¹³⁴ Lásd a 26. sz. jegyzetet!

¹³⁵ Ezt a tényt még a Valla-féle latin fordítás is alátámasztja. Xerxész szárazföldi serege egyszer átvonult egy Agora nevű görög városon. A latin fordítás így szól: „... *per medium oppidi, cui nomen est Agora, id est forum.*” HERODOTOS V 1474 L 184r (lásd a mellékleteket!).

¹³⁶ NÉMETH György: A polisok világa. Bp., 1999. 89–90.

¹³⁷ Uo. 89. De a legtöbb újkori Hérodotosz-kiadás is ismeri ezt a megkülönböztetést. *Agoramai* = concionor, concionem habeo. *Agorazó* = in foro versor. Herodoti vocabula Ionica.

magában foglaló kifejezéseket hogyan fordítsuk, ezt mindig a szöveggörnyezet dönti el.¹³⁸

A Herakleidész Lembosz-féle mondatban az agora jelentése egyértelmű: amennyiben a háromnapos piacozási tilalmat úgy teszik látványossá, hogy az agorát behintik pelyvával, akkor itt nyilvánvalóan a szó piacteret jelent.

A Hérodotosz mondatban a helyzet már korántsem ilyen egyértelmű. Az „ἀγορὴ ... οὐκ ἴσταται σφί” szó szerinti fordítása: ‘agorát nem rendez / nem tart magának’, ami bizony több dolgot is jelenthet.

A klasszikus Valla-féle latin fordítás az agorának a bírósági ügyekben játszott szerepét szem előtt tartva a rómaiaknál dívó *iustitium* intézményét hozza be,¹³⁹ vagyis törvénykezési szünetről beszél, és emellett a tisztviselők összegyűlésének tilalmát, vagyis a közigazgatási tevékenységek felfüggesztését emlegeti. A Gronovius- és Wesseling-kiadásokban szereplő latin fordítás a *iustitium* mellett a népgyűlések szüneteltetéséről beszél, a XIX. századi kritikai kiadások

HERODOTOS G 157o G 18–19. G 1592 GL δIIIr. F 16o8 GL 12. G 1618 GL 12. Lo 1679 GL d2r. L1715 GL 721. A 1763 GL App. 10. Lásd a mellékleteket!

¹³⁸ Klasszikus nagyszótárunk szerint az ἀγορά ἄς, ἡ szó jelentései: 1. gyűlés, népgyűlés 2. népgyűlési beszéd, szónoklat 3. köztér, piactér 4. piac 5. árucikkek, élelmiszerek. GYÖRKÖSY Alajos–KAPITÁNYFÉ István–TEGYEY Imre: Ógörög-magyar nagyszótár. Bp., 1990. 19.

¹³⁹ A Rawlinson-féle 1860-as angol fordítás lábjegyzete hívja fel az olvasó figyelmét arra, hogy ez a Hérodotosznál emlegetett jelenség rokonítható a rómaiak *iustitium* nevű jogintézményével, mely a császár vagy egy híres személyiség halála után elrendelt törvénykezési szünetet jelent. Hivatkozik Tacitus évkönyveire, Suetoniusnak Caligula császárról írt életrajzára és Lucanus Pharsalia című eposzára. RAWLINSON 1858–1860. III. 455. 4. sz. jegyzet. Caius Suetonius Tranquillus (69 körül–160 körül) római levéltáros és életrajzíró, leghíresebb művében, mely a Császáreléletrajzok (De vita XII caesarum libri VIII) címet viseli, 12 császár életrajzát írta meg. A Caligula-életrajz eleje a Germanicus halálát követő birodalmi szintű gyász megnyilvánulási formáinak leírásakor erről is megemlékezik: „*Quin et barbaros ferunt, quibus intestinum, quibusque adversus nos bellum esset, velut in domestico, communique maerore consensisse ad indutias; regulos quosdam barbam posuisse et uxorum capita rasisse ad indicium maximi luctus; regum etiam regem et exercitatione venandi et convictu megistanum abstinuisse, quod apud Parthos iustiti[i] instar est.*” IV. könyv 5. fejezet. A császár nővére, Drusilla halála után pedig többek között a következők történetek: „... *eadem [= Drusilla] defuncta iustitium indixit, in quo rasisse, lavisse, cenasse cum parentibus aut coniuge liberisve capital fuit.*” IV. könyv 24. fejezet 2. Caii Suetonii Tranquilli De vita caesarum libri VIII. Ed. IHM, Maximilianus. Lipcse, 1907. 164, 176. Magyar fordításban: „*Azt mondják, még az idegen népek is, akik egymás közt vagy akár ellenünk háborút viseltek, mint valami közös, állami gyász idején, egyhangúlag fegyverszünetet kötöttek; egyes királyok szakállukat és feleségük haját leborotváltatták a legmélyebb gyász jeléül; még a »királyok királya« is tartózkodott a vadászattól és lakomázástól előkelőivel, s ez a parthusoknál olyasmí, mint nálunk a bíróságok szüneteltetése.*” Valamint: „*Drusilla halálakor törvénykezési szünetet rendelt el; és halállal bűnhődött, aki ez idő alatt kacagott, mosakodott, szülei, felesége és gyermekei társaságában vacsorázott.*” Suetonius: A caesarok élete. Ford. KIS Ferencné. Bp., 1984⁴. 136–137, 164. Suetonius összes művei. Ford. KIS Ferencné, KOPECZKY Rita. Bpé, 2004. 153, 164. Tacitusra lásd az 52. és 56., Lucanusra az 54. sz. jegyzetet!

latin fordításai pedig a népgyűlés és újra a közigazgatás felfüggesztését említik. A XVIII. századi angol, a XIX. századi francia és majdnem az összes német fordítás szintén a *iustitium* fogalomkörében gondolkodik (*the courts, das Gericht, les tribunaux*), emellé a tanácskozások tilalmát, egy esetben a népgyűlés felfüggesztését társítják. Ugyanezt a vonulatot követi a XVII. századi Niels Krag és a XVIII. századi Barthélemy is: az ominózus Hérodotosz-mondatban szereplő kettős tilalmat az előbbi a *iustitium* fogalmával és a hivatalnokok összejöveteleinek, az utóbbi pedig a népgyűlések és a bíróságok működésének felfüggesztésével adja vissza, holott mindketten ismerik, sőt idézik a Hérakleidesz Lembosz-féle állítást is.

Az agora gazdasági életben játszott szerepét a korai francia és angol fordítások részesítik előnyben, ezek a piacozás, vásárolás felfüggesztését emlegetik. Később ezek az értelmezések háttérbe szorulnak, és csak a XIX. század végi német fordítás hozza vissza. A XX. század eleji angol változat óvatosan mindkét lehetőséget egyszerre hozza (*no meeting for market or assize*), a legutóbbi magyar fordítás az, ami újra egyértelműen a gazdasági megközelítés mellett teszi le voksát. Pedig, ha figyelembe vesszük a Hérakleitosz Lembosz-féle közlést is, ahol egyértelműen a vásárolás tilalma és a piactér (agora!) pelyvával való behintése szerepel, véleményünk szerint a mérleg nyelve inkább efelé a megoldás felé billen!¹⁴⁰

De a Hérodotosz-féle mondatnak van egy másik kérdéses pontja is: az „ἀρχαιρεσίη συνίξει”-kifejezés fordítása. Miután az *arkhaireszia*, illetve ión

¹⁴⁰ Egy XX. századi angol Hérodotosz-kommentár szerint is ezen a forráshelyen az agoré szónak ilyen jelentése van. *Ἀγορῇ* = *traffic* (c. f. I. 153. 2.), *public business*. HOW-WELLS 1912. II. 88. A megjelölt másik forráshelyen Rawlinson és Godley a *market-place*, Muraközy Gyula a *piac* szót használja. RAWLINSON 1858–1860. I. 291. GODLEY 1920–1924. I. 194–195. MURAKÖZY 1998. 79. A Schweighäuser-féle Hérodotosz-lexikon az *agora*, pontosabban ión dialektusban az *agoré* szó összes jelentését felsorolja. *Ἀγορῇ*, ἡς, ἡ: 1. *concio populi, conventus* [*ἀγορῇ δέκα ἡμερῶν οὐκ ἵσταται σφί* VI. 58. emellett még: VI. 11.] 2. *Forum rerum venalium*. [VII. 23.] 3. *Forum; locus, ubi vel concio habetur, vel res venales prostant*. [V. 101. VII. 26.] SCHWEIGHÄUSER 1824. I. 6. Tehát az 1. jelentése: **népgyűlés, összejövetel**. Amint látszik, a mi forráshelyünkön előforduló szónak Schweighäuser egyértelműen ezt az értelmezést adja. A 2. jelentése: **piactér**. Az itt idézett forráshelyen lévő szó angol fordítása Rawlinsonnál: *a place of assembly and a market*. RAWLINSON 1858–1860. IV. 27. Godley-nál: *a place for buying and marketing*. GODLEY 1920–1924. III. 339. Muraközy Gyula fordítása: *Van ott egy rét is, melyet gyülekezőhelynek és piacnak használtak...* MURAKÖZY 1998. 467. A 3. jelentése: **főtér** (ahol népgyűlést tartanak és kereskednek). Az itt idézett forráshelyeken lévő szó angol fordítása mind Rawlinsonnál, mind Godley-nál mindkét előfordulásánál: *market-place*. RAWLINSON 1858–1860. III. 311. IV. 30. GODLEY 1920–1924. III. 123, 341. Muraközy fordításában az egyik esetben: *piactér*, a másikon: *főtér*. MURAKÖZY 1998. 387, 468.

dialektusban *arkhaireszié* szó egyértelműen tisztviselőválasztást jelent (*ai-reszisz* = választás!), tulajdonképpen érthetetlen, hogy ezt a kifejezést egészen a XIX. század végéig miért úgy fordították, mintha csak *arkhoszok* (vezetők) vagy *arkhónok* (főhivatalnokok) összeülésétől, összejöveteléről lenne szó.¹⁴¹ Némi magyarázattal szolgálhat Schweighäusernek a XIX. század elején összeállított hérodotoszi szójegyzéke, melyben a kifejezés elsődleges jelentéseként ugyan a tisztviselőválasztást hozza, de másodikként már a népgyűlés szerepel, majd a *metonímia* jelenségére hivatkozva azt állítja, hogy a szó magukat a tisztviselőket is jelentheti.¹⁴² Ez az érvelés azonban némileg erőltetettnek tűnik, s alighanem nemcsak nekünk. A század második felétől megjelent fordítások ugyanis ezen a helyen már mind tisztviselőválasztásról szólnak.¹⁴³

A pápai törvénykönyv bevezetésének írója azonban nyilván csak a XVI–XVII. századi (esetleg XVIII. század eleji) munkákból meríthetett. Így, akár görög eredetiben, akár Valla latin fordításában olvasta magát Hérodotoszt, akár valamelyik korabeli történész, egy hozzáférhető enciklopédia vagy valamilyen népszerű históriás ének elbeszéléséből értesült a spártaiak királytemetési szokásairól, ő azzal a megközelítéssel találkozott, amely a kérdéses kifejezéseket törvénykezési szünetként és a közigazgatás felfüggesztéseként értelmezte. Nyilván ez a megközelítés játszott közre a törvénykönyv előszavában említett spártai szokás megfogalmazásában is.

Az a kérdés azonban még mindig nyitva marad, hogy amennyiben Hérodotosz tíznapos „agorartartási” és tisztviselőválasztás-rendezési, valamint Hérakleitosz Lembosz háromnapos piacozási tilalma ugyanazt a jelenséget ta-

¹⁴¹ Szójegyzékben először az 1608-as és 1618-as Hérodotosz-kiadásban tűnik fel. *Ἀρχαιρείη. Scriptum ἀρχαιρείη* VI. 58. Lexikon tón Herodoteión lexeón. HERODOTOS F 1608 GL 35. G 1618 GL 35. L 1715 GL 745. Az 1679-es kiadásban Gale az ominózus Hérodotosz-mondatra hivatkozva hozza, és meg is magyarázza jelentését. *Ἀρχαιρείη* = *magistratus*, *magistratum electio*. Index dictionum Ionicarum. HERODOTOS Lo 1679 GL Uuuiv. Az 1763-as kiadás Hérodotosz-lexikona ezt a szót az *ἀρχαιρεσιάζω* (= *tisztviselőt választ*) szóval magyarázza. HERODOTOS A 1763 GL App. 176. f. jegyzet. SCHWEIGHÄUSER 1816. VI/2. 354. Ezek ellenére Gale is meghagyta a latin fordításban Valla „*nullusque magistratum consessus*” fordulatát, ami aztán Gronovius és Wesseling kiadásában „*comitiorum consessus*”-ra módosult, hogy aztán a XIX. század első felében keletkezett kritikai kiadásokban visszatérjenek a „*magistratum consessus*”-ra. Lásd a 114., 116., 118–119. sz. jegyzetet és a HERODOTOS kezdetű kóddal jelölt kiadások feloldásához a mellékleteket!

¹⁴² *Ἀρχαιρείη*, ἡς, ἡ: *electio magistratum, comitia; sed et per metonymiam magistratus ipsi. ἀγορὴ δέκα ἡμερῶν οὐκ ἴσταται σφί οὐδ’ ἀρχαιρείη συνίξει*, Neque ullus magistratum est consessus. VI. 58. nisi et ibi intelligas, Nec habentur comitia. SCHWEIGHÄUSER 1824. I. 102–103.

¹⁴³ Egyértelműen ilyen jelentést tulajdonít az *arkhaireszié* szónak a XX. századi angol Hérodotosz-kommentár is. *Ἀρχαιρείη* = *meeting for election*. HOW–WELLS 1912. II. 88.

karja, mi lehetett az oka, hogy a két forrás két különböző időtartamot jelölt meg?

Ez a kérdés foglalkoztathatta a Hérodotosz-mű XVIII. század végi kritikai kiadásának készítőjét is. Wesseling az ominózus mondathoz írt lábjegyzetében egy harmadik időtartamra irányítja a figyelmet: megemlíti a perzsa királyok halála után beállt törvénykezési szünetet (*iustitium*), mely öt napig tart, és két forráscsoportra is hivatkozik.¹⁴⁴

Ezzel pedig már áttérhetünk másik fő csapásirányunkra!

II. A PERZSA „SZÁL”

Az ókori perzsák eddigi vizsgálódásaink nyomán is számtalan ponton felbukkantak. Emlékezzünk vissza tanulmányunk elejére: a spanyol „Perzsák” 1814-es nyilatkozatára, ahol nyitva maradt a kérdés: a manifestum fogalmazói milyen forrásból merítették azt az ókori perzsa szokást, mely egyébként kísértetiesen hasonlít a pápai törvénykönyv bevezetésében említett spártai temetkezési hagyományhoz. Vagy gondoljunk arra, hogy Hérodotosz nagy műve eleve a perzsák elleni háborúról szól, így rengeteg perzsa vonatkozást is említ. Általunk részletes vizsgálat alá vetett mondata után is rögtön azt említi meg, hogy királyuk halálát követően a spártaiak és a perzsák egyaránt elengedik polgáraik adósságait.¹⁴⁵ Nem véletlen az sem, hogy **Henri Estienne** (Heinricus Stephanus, 1528/1531–1598) francia nyelvész, klasszika-filológus, szövegkiadó és nyomdász¹⁴⁶ 1566-os latin és 1570-es görög nyelvű Hérodotosz-kiadásában a perzsa királyi udvarban élt **Knidoszi Ktésziasz** (Kr. e. V. sz.) orvos és történetíró műveinek fennmaradt töredékeit is közölte: a perzsa birodalomról írt *Perzsika* című 23 kötetes munkájának, illetve az Indiáról szóló, *Indika* című művének részleteit **Phótiosz** (820–893) konstantinápolyi pátriárka (858–867, 877–886) *Bibliothéké* című irodalomtörténeti munkája őrizte meg az utókor számára. Estienne a későbbi Hérodotosz-kiadásokban ezt a szövegegységet a perzsákra, egyiptomiakra, etiópokra és indiaiakra vonatkozó újabb és újabb forráshelyekkel egészítette ki (lásd az 1. sz. függelék!).

¹⁴⁴ *Iustitium functo Persarum rege quot fuerit dierum* Brissonii quaesivit exemplo Joannis Alberti Fabricii ad Sextum philosophum liber II. *Adversus grammaticos* pago 296. HÉRODOTOS A 1763 GL 464. 97. sor jegyzete. (Lásd az 1. sz. mellékletet!)

¹⁴⁵ VI. 59. MURAKÖZY 1998. 417.

¹⁴⁶ VÁRKONYI Nándor: Az írás és a könyv története. Bp., 2001. 367.

Sajnos azonban egyik töredékben sem olvashatunk arról a szokásról, melyet az újkori spanyol nyilatkozat emleget, és amelyre Wesseling is felhívta a figyelmet. Ezért újra forrásfeltárára kell vállalkoznunk, melyben számunkra Wesseling említett lábjegyzete nyújt iránymutatást.

1. FORRÁSOK

a. Ókori görög-római történetírók

Az említett óperzsa hagyományt két ókori forrás őrizte meg az utókor számára.

Az egyik a Krisztus utáni II–III. századból való, **Szextosz Empeirikósz** (Sextus Empiricus, 160 körül–210 körül) görög filozófus és orvos *A tudósok ellen* (Adversus mathematicos) címet viselő műve. A II. könyv 33. szakaszának eredeti görög szövege:

Ἐντεῦθεν καὶ οἱ Περσῶν χαρίεντες νόμον ἔχουσι βασιλέως παρ’ αὐτοῖς τελευτήσαντος πέντε τὰς ἐφεξῆς ἡμέρας ἀνομίαν ἄγειν, οὐχ ὑπὲρ τοῦ δυστυχεῖν ἀλλ’ ὑπὲρ τοῦ ἔργῳ μαθεῖν ἡλίκον κακὸν ἐστὶν ἡ ἀνομία, σφαγὰς καὶ ἀρπαγὰς καὶ εἴ τι χειρόν ἐστιν ἐπάγουσα, ἵνα πιστότεροι τῶν βασιλέων φύλακες γένωνται.¹⁴⁷

A szakasz **Gentien Hervet** (Gentianus Hervetus Aurelius, 1499–1584) francia katolikus teológus és hitvitázó 1569-ben megjelent latin fordításában:¹⁴⁸

Hinc etiam apud Persas, qui sunt paulo elegantiores, lex est, ut cum rex apud eos excesserit e vivis, quinque deinceps dies absque lege vitam

¹⁴⁷ Sextus Empiricus in Four Volumes with an English Translation. IV. Against the Professors. Ford. BURY, Robert Gregg. London, 1949. (The Loeb Classical Library) 204–207. Az itt párhuzamosan közölt angol fordítás: *Hence too, the shrewd Persians have a law that on death on their king they must practise lawlessness for the next five days, not in order to be in a state of misery but in order to learn by experience how great an evil lawlessness is, inflicting, as it does, murders and rapine and things which are, if possible, worse, so that they may become more trustly guardians of their kings.* Sextus Empiricus. III. Adversus mathematicos libri sex. Ed. MAU, Jürgen. Lipcse, 1961. (Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana) 680–681. (görög eredeti)

¹⁴⁸ Sexti Empirici Adversus mathematicos... Ed. HERVETUS, Gentianus. Párizs, 1569. Az idézett mondat a 60–61. oldalon olvasható.

agant, non ut sint infelices, sed ut re ipsa discant quantum malum afferat vivere nullis legibus, ut sint regum custodes fideliores.

Ezért is a perzsáknál, akik kissé kifinomultabbak, az a törvény, hogy midőn náluk a király eltávozik az élők közül, azután öt napig törvény(ek) nélkül élik az életüket, nem azért, hogy boldogtalanok legyenek, hanem azért, hogy eme dolog által megtanulják, mennyi rosszat okoz mindenféle törvény nélkül élni, és [ezentúl] királyaik hűségesebb oltalmazói legyenek.

A másik forrás talán a Krisztus utáni IV. századból való, **Szerénosz** (Aelius Serenus / Serinus, egyesek szerint II. század, mások szerint a IV. század második fele?) görög filozófus és nyelvész mára már elveszett *Emlékirat* (Apomnēmoneumata) címet viselő műve, mely csak kivonatossan, töredékek formájában maradt ránk.¹⁴⁹ Ezeket a töredékeket **Ióannész Sztobaios** (Johannes Stobaeus; V. század) görög író négy könyvből álló, *Szemelvények, bölcs mondások, tanácsok* (Eklogon, apophthegmaton hūpotékōn biblia tesszara) című munkája őrizte meg.¹⁵⁰ Ebben olvashatók a következő mondatok:

(Εκ τῶν Σερίνου / Σερίνου) [...] Πέρσαις νόμος ἦν, ὁπότε βασιλεὺς ἀποθάνοι, ἀνομίαν εἶναι πέντε ἡμερῶν, ἵν' αἰσθῶντο ὅσου ἄξιός ἐστιν ὁ βασιλεὺς καὶ ὁ νόμος.¹⁵¹

Latin fordításban először 1543-ban, **Conrad Gessner** (Conradus Gesnerus; 1516–1565) svájci orvos, természettudós és nyelvész zürichi kétnyelvű kiadásában volt olvasható a következőképpen:¹⁵²

¹⁴⁹ SPINELLI, Emidio: Sextus Empiricus. = GOULET 1989–2018. VI. 265–300.

¹⁵⁰ Az első két könyv az *Eklogai* (Válogatások) címet viseli, természetfilozófiai, ismeretelméleti és etikai vonatkozású idézeteket tartalmaz; csak részletei maradtak fenn. A második két könyvet Anthologion (Florilegium) címen emlegetik, ezek költők idézeteit tartalmazzák, és teljes egészében fennmaradtak. Serinus töredékeit ezek tartalmazzák. GOULET, Richard: Jean Stobée. = GOULET 1989–2018. III. 1012–1017.

¹⁵¹ Ἰωάννου Στοβαίου Ἀνθολόγιον. Joannis Stobaei Florilegium. Ed. GAISFORD, Thomas. I–IV. Oxford, 1822. (A továbbiakban: GAISFORD 1822.) II. 230. T. 44. [42.] 41. 2. Ioannis Stobaei Anthologium. Ed. WACHSMUTH, Curtius – HENSE, Otto. I–V. Berlin, 1884–1912. IV. Anthologii libri quarti pars prior. 162. 26, 2.

¹⁵² Κέρας Ἀμαλθαίας. Ἰωάννου τοῦ Στοβαίου Ἐκλογαὶ ἀποφθεγμάτων. Ioannis Stobaei Sententiae ex thesauris Graecorum delectae. Ed. GESNERUS, Conradus. Zürich, 1543. 306r.

(Ex Serino.) [...] Persis lex erat, ut a morte regis legum et iuris intermissio per quinque dies fieret, nimirum ut intelligerent subditi, in quanto pretio regem ac legem haberi deceat.

(Serinustól.) [...] A perzsáknál az volt a törvény, hogy a király halálától kezdve öt napon át a törvények és a jog[szolgáltatás] szünetelése következett be, kétségkívül azért, hogy megtudják az alattvalók, mekkora becsben illik tartani a királyt és a törvényt.

Akár a Sextus Empiricus- akár a Serinus-féle szöveget nézzük, ez a pár mondat sokkal inkább emlékeztet a pápai kollégiumi törvénykönyv előszavában említett ókori szokásra, mint a Hérodotosz- és Hérakleitosz Lembosz-féle, leszámítva azt a nem csekély különbséget, hogy ez nem spártaiakról, hanem perzsákról szól. Ezért fontos megnéznünk, hogy a bevezetés XVI/XVII. századi (esetleg XVIII. század eleji) összeállítója milyen módon juthatott eme királytemetési szokás információjához birtokába.

Sextus Empiricus műve először latin fordításban vált hozzáférhetővé: ez 1569-ben nemcsak Párizsban, hanem Antwerpenben is megjelent, és követte egy 1601-es párizsi kiadás is.¹⁵³ Az eredeti görög szöveget Hervet latin fordításával együtt először 1621-ben jelentette meg bilingvis formában a Chouët-fivérek, Pierre és Jacques nyomdájára.¹⁵⁴ A Wesseling lábjegyzetében említett 1718-as kiadás Johann Albert Fabricius (1668–1736) német könyvtáros és klasszika-filológus műve.¹⁵⁵

¹⁵³ Editiones Sexti Empirici. FABRICIUS 1718. b3r.

¹⁵⁴ Σέξτου Εμπειρίκου τα σωζόμενα. Sexti Empirici opera, quae extant. Genf, 1621. A példányok egy részére kiadási helynek Genf (Genevae), másik részére Párizs (Parisiis), Orléans (Aurelianae) vagy Köln (Coloniae Allobrogum) van nyomtatva. A szöveg gondozójának neve nincs feltüntetve. Az idézett mondat a 70. oldalon olvasható. A fenti módon hozza, a Hérodotosz-kiadásokhoz hasonlóan azzal a különbséggel, hogy ligatúrákat használ: néhány esetben az ου kettőshangzó helyett ο jelet, az στ helyett pedig a sztigmát (ς). Eszerint az οὐκ helyett οκ, τοῦ helyett τῶ, ἐστὶν helyett ἐςιν, πιστότεροι helyett pedig πισότεροι, miközben az ἔχουσι, δυστυχεῖν és ἐπάγουσα szavaknál nem alkalmazza az υ ligatúrát.

¹⁵⁵ Sexti Empirici Opera Graece et Latine. Ed. FABRICIUS, Johannes Albertus. Lipcse, 1718. (A továbbiakban: FABRICIUS 1718.) A görög szövegben szintén ligatúrákat használ: az ἔχουσι helyett ἔχουσι, οὐκ helyett οκ, τοῦ helyett τῶ, ἐστὶν helyett ἐςιν, ἐπάγουσα helyett ἐπάγουσα, πιστότεροι helyett pedig πισότεροι, miközben a δυστυχεῖν szónál nem alkalmazza az υ ligatúrát. Idézett és vizsgált mondatunk ebben a kiadásban a 296. oldalon található. A latin fordítás eleje a következő: *Hinc scite Persae, quibus lex est, ut cum rex apud eos excesserit e vivis, quinque deinceps dies absque lege vitam agent...* Ez azonban így nem helyes. Vagy a *Persae elegantiores* mintájára *sciti Persae* kellett volna (a *χαριεῖς* szónak az *elegans* és a *scitus* is jó latin megfelelője), vagy ha a *scite* szó *tudjátok meg, hogy...* értelemben fordul elő, akkor a szöveg zavarossá válik,

Serinusnak Stobaeus által megőrzött mondata először eredeti görög nyelven vált elérhetővé: 1536-ban Velencében adta ki Vittore Trincavelli (1496–1568) itáliai orvos és filológus.¹⁵⁶ Ez a szöveg egészült ki a Conrad Gessner-féle latin fordítással, és jelent meg 1543-ban mint első bilingvis kiadás Zürichben.¹⁵⁷ Ez a XVI. század folyamán és a XVII. század elején nagyjából változatlan formában még háromszor lett kiadva.¹⁵⁸

A Gessner-féle latin fordítás önmagában is többször megjelent, az egyes kiadások között a beszédek sorrendjét, csoportosítását illetően vannak kisebb különbségek.¹⁵⁹ Az antwerpeni kiadás felépítését alapul véve, de némileg átdolgozott formában 1557-ben az első korai enciklopédia kapcsán korábban már emlegetett **Conrad Wolffhart** rendezte sajtó alá,¹⁶⁰ amit 1603-ban **Bernard Walter** (Bernhardus Gualterius; † 1636) kölni nyomdász újra kiadott.¹⁶¹

A XVI. században igen nagy népszerűsége tett szert két *Loci communes* címet viselő idézetgyűjtemény, melyekben műfajok szerinti csoportokba rendezve a Szentírás igéi és az egyházatyák mondatai mellett régi zsidó bölcsék és

mert hiányzik a főmondat. Ezt Fabricius is észlelte, mert alul lábjegyzetben a következőt írja: οἱ Περσῶν χαριέντες] pro οἱ χαριέντες Πέρσαι Persae acuti atque elegantes. Ebben a lábjegyzetben egyébként Fabricius közli görög eredetiben a Stobaeus 42. beszédében előforduló Serinus-mondatot is, alighanem az 1549-es, 1559-es vagy 1609-es Stobaeus-szövegkiadás megfelelő oldal-számára hivatkozva: *Serinus apud Stobaeum Sermone 42. p. 294*. Lásd a 158. sz. jegyzetet!

¹⁵⁶ Ἰωάννου τοῦ Στοβαίου Ἐκλογαὶ ἀποφθεγμάτων. Ioannis Stobaei Collectiones sententiarum. Ed. TRINCAVELLUS, Victor. Velence, 1536. Az idézett mondat: Λόγος 42. QVIIIv. Az ὅσου szó írásmódját megtartja, de az ἐστιν szót ἐστὶν alakban hozza. Trincavelli személyéről: TEYSSOU, Roger: Dictionnaire des médecins, chirurgiens et anatomistes de la Renaissance. Párizs, 2009. 166.

¹⁵⁷ Lásd a 152. sz. jegyzetet! Az idézett mondat: 305v. A szövegben ligatúrákat használ, tehát az ὅσου szó helyett ὅσθ, ἐστιν helyett pedig ἐστὶν fordul elő.

¹⁵⁸ Κέρας Ἀμαλθαίας. Ἰωάννου τοῦ Στοβαίου Ἐκλογαὶ ἀποφθεγμάτων καὶ υποθηκῶν. Ioannis Stobaei Sententiae ex thesauris Graecorum delectae. Ed. GESNERUS, Conradus. Basel, 1549. Zürich, 1559. Leiden, 1609. Ír róluk: GAISFORD 1822. I. iii. Az idézett mondat mindhárom kiadásban a 294. oldalon olvasható, a 42. beszédben. Mindhárom kiadás ligatúrákat használ. Az idézett mondatot az 1549-es és 1559-es kiadás az 1543-assal egyezően hozza (lásd a 157. sz. jegyzetet!), az 1609-esben az ὅσου szóban nem használ ligatúrát.

¹⁵⁹ Ioannis Stobaei Sententiae ex thesauris Graecorum collectae. Ed. GESNERUS, Conradus. Antwerpen, 1551. Párizs, 1552. Idézett mondatunk az elsőben a 221. (Sermo XLIV.), a másodikban a 451. (Sermo XLII.) oldalon olvasható.

¹⁶⁰ Epitome Ioannis Stobaei Sententiarum sive locorum communium ex Graecis autoribus numero CCL iuxta ultimam Conradi Gesneri versionem (resectis prolixis philosophorum disputationibus atque iis omnibus, quae partim non ad rem, partim vero non suo loco dicta videbantur) nunc primum edita. Ed. LYCOSTHENES, Conradus. Basel, 1557. Az idézett mondat a 284–285. oldalon olvasható (Sermo XLIV.).

¹⁶¹ Locorum communium Ioannis Stobaei epitome ex Graecis autoribus numero CCL. Köln, 1603. Az idézett mondat a 302. oldalon olvasható (Sermo XLIV.).

egyres ókori görög és római szerzők megszívlelendő mondásai egyaránt olvashatók voltak. Az egyik gyűjtemény szerzője a valószínűleg a XI. században élt görög szerzetes, **Antoniosz Melissza** (Antonius Melissa), a másikat tévesen **Hitvalló Szent Maximosznak** (580 körül–662) tulajdonították, de valójában a IX–X. században keletkezett. Újkori latin fordításukat többek között Conrad Gessner készítette el.¹⁶² Stobaeus munkája sok hasonlóságot mutatott ezekkel a művekkel, ennek köszönhetően a XVI. század végén több olyan *Loci communes* is készült, mely Antoniosz és Maximosz mondásai között a megfelelő témakörökben közölte Stobaeus szövegrészleteit is. Az 1581-ben Frankfurtban megjelent ilyen jellegű bilingvis szövegkiadásban a mi mondatunk is olvasható,¹⁶³ míg az 1609-as genfi kiadásból hiányzik.¹⁶⁴

b. Kortárs történészek munkái

Akárki is volt tehát a pápai törvénykönyv előszavának szerzője, a perzsa királyok halálához kapcsolódó szokásról a fentebb említett kiadványok valamelyikében megtalálhatta a Sextus Empiricustól vagy Stobaeus közvetítésében a Serinustól származó tudósítást. De vajon voltak-e olyan korabeli történeti feldolgozások vagy irodalmi alkotások, melyek szintén felhasználták ezt az információt?

Hérodotoszal kapcsolatban már emlegettük Jan van Meurs egyik művét, mely az ókori görög és római temetkezési és gyászolási szokásokról szól.¹⁶⁵ Ez

¹⁶² Sententiae sive loci communes ex sacris et profanis authoribus ab Antonio monacho cognomento Melissa collecti. Ed. GESNERUS, Conradus – RIBITTUS, Joannes. Antwerpen, 1555. Jean Ribit (†1564) francia nyelvész és teológus volt, a Lausanne-i, majd az orléans-i egyetem professzora. A két szerzetes beszédeit egy kötetbe foglalva más forrásokkal együtt eredeti görög nyelven először szintén Gessner adta ki: Ἀπομνημονευμάτων, ἐκ διαφόρων τῶν τε καθ' ἑμᾶς, καὶ τῶν θύραθεν βιβλίων τόμοι τρεῖς. Sententiarum sive capitum theologicorum praecipue ex sacris et profanis libris tomi tres per Antonium et Maximum monachos olim collecti, Antonii loci Melissa inscripti numero sunt 175, Maximi vero 71... Ed. GESNERUS, Conradus. Zürich, 1546. Ír róla: BALDI, Diego: Conrad Gesner, i Loci Communes dello pseudo Massimo Confessore e la Melissa del monaco Antonio. = Bibliotheca.it 2014/1. 19–61. Különösen 22–23.

¹⁶³ Loci communes sacri et profani sententiarum omnis generis ex authoribus Graecis plus quam trecentis congestarum per Ioannem Stobaeum et veteres in Graecia monachos Antonium et Maximum... Szerk. nélkül. Frankfurt, 1581. Idézett mondatunk a 473. oldalon olvasható (Sermo CXLV.), a diftongust tartalmazó két szót ligatúrákkal írja.

¹⁶⁴ Loci communes sententiarum ex Sancta Scriptura veteribus theologis et secularibus scriptoribus collecti per Antonium et Maximum monachos atque ad Ioannis Stobaei locos relati. Szerk. nélkül. Genf, 1609. Itt a 169. oldalon a Sermo CIII. közli az előző és a következő mondatokat, de az általunk idézett és vizsgált mondatot és még egy bekezdést kihagy.

¹⁶⁵ Lásd a 39. sz. jegyzetet!

a munka – címével ellentétben – időnként más ókori népek hagyományaira is hivatkozik. Perzsákról két esetben tesz említést: egyhelyütt arról, hogy gyászuk jeléül egy alkalommal hajukat is levágták,¹⁶⁶ a másik helyen pedig azt írja, hogy sok népnél gyász idején nem gyűjtanak világot, és nem rakják meg a tűzhelyet sem, a perzsák ezt egy bizonyos Brisson állítása szerint csak királyaik halálakor teszik így.¹⁶⁷ Sajnos az ötnapos exlex állapotot azonban nem említi.

Nem így azonban Meurs említett forrása! A francia jogász és politikus **Barnabé Brisson** (Barnabas Brissonius; 1531–1591)¹⁶⁸ az ókori perzsa birodalomról szóló művében a következőket írja:

Ceterum non vivos modo reges honoribus, sed et mortuos luctu publico prosequabantur. Etenim post eorum excessum iustitium per quinque dies indicebatur, quo temporis intervallo iura omnia et leges silebant, tanquam regis patrocínio orbae, quo incolumi salvae erant, quod apud Stobaeum Sermone XLII. Selinus (!) significat his verbis: [Itt következik Serinus görögül idézve.]¹⁶⁹

Továbbá nemcsak az élő királyoknak járt ki a tisztelet, hanem az elhunytaknak is a nyilvános gyász. Ugyanis halálukat követően ötnapos törvénykezési szünetet rendeltek el, mely időszakban, mintegy a király védelmétől megfosztva, minden törvény és jogszabály fel lett függesztve, amint [pedig] lett egészséges [király], érvénybe lépett, amint Stobaeusnál a 42. beszédben Serinus értésünkre adja a következő szavakkal: ...

Brisson tehát az említett perzsa szokás Serinus–Stobaeus-féle említését vette át. Hasonlóképpen erre hivatkozik a már korábban emlegetett

¹⁶⁶ MEURSIUS 1604. 217.

¹⁶⁷ Uo. 226–227. Brissonra hivatkozik. Ő ezt írja munkája első kiadásának 194. oldalán az I. könyvben: *Post excessum vero regum pro maximi luctus publici argumento ignem sacrum, aeternumque extingui solitum constat.* Brisson művének forráshelyét lásd a 169. sz. jegyzetben!

¹⁶⁸ Juristen. Ein biographisches Lexikon von der Antike bis zum 20. Jahrhundert. Ed. STOLLEIS, Michael. München, 2001. 102.

¹⁶⁹ BRISSONIUS, Barnabas: *De regio Persarum principatu libri III.* Párizs, 1590¹. 36. Heidelberg, 1595². 27. Párizs, 1599³. 36. Strasbourg, 1710⁴. és Strasbourg, 1712.⁵ 54 (I. könyv, XLIII.). Serinus görög szövege után Gessner latin fordítását is közli. A XVI. századi kiadásokban *Serinus* hibásan szerepel *Selinus* alakban, a XVIII. századi kiadások ezt már korrigálták. Ami a ligatúrák használatát illeti, a két párizsi kiadásban az ὄσσοι szó ebben a formában szerepel, a többiben ὄσσ alakot hoz, az ἐστὶν viszont mindegyik kiadásban ἐστὶν alakban fordul elő. Itt hívjuk fel a figyelmet arra, hogy Brisson eme forráshelyére hivatkozott Wesseling is már említett lábjegyzetében. Lásd a 144. sz. jegyzetet!

enciklopédia, a *Theatrum vitae humanae* is. Az emberi igazságról, illetve az etikáról szóló XIII. könyv ama fejezetében, mely az előjárók felé nyújtandó tiszteletről szól, a Serinus-féle mondat szó szerint szerepel Gessner latin fordításában.¹⁷⁰

Jó évszázaddal később egy prédikáció emlegeti a fenti perzsa szokást. **George Swinno**ck (1627–1673) angol lelkész és lelkiségi író, a puritán irányzat képviselője egyik prédikációs kötetében a kormányzat áldásos voltával kapcsolatban a következőket írja:

Stobæus tells us of a Perfian Law, that after the death of their King every man had five dayes liberty to do what he pleafed, that by beholding the wickednefs and diforder of thofe few dayes, they might prize Government the better all their dayes after.¹⁷¹

Stobaeus tesz említést egy perzsa törvényről, mely szerint királyuk halála után minden ember öt napig élvezte azt a szabadságot, hogy azt tehetette, ami neki kedves volt, azért, hogy eme néhány napi gonoszság és zűrzavar megtapasztalása által az összes azt követő napon annál jobban tudják értékelni az állam vezetését.

Amennyiben a pápai kollégium törvénykönyvének bevezetése csak a XVII. század végén keletkezett, akár még ennek a kötetnek valamelyik felénk elvetődött példánya is szolgálhatott az emlegetett szokás forrásául.

Érdekes módon a perzsa szokás Sextus Empiricus-féle feljegyzése kevésbé volt hatással az utókorra. Egyetlen munkát találtunk, mely hivatkozik rá: 1720-ban **Michael Rossal** (1688–1744) francia hugenotta filológus, a groningeni egyetem görög nyelv és logika professzora¹⁷² egyik tanulmányában, melyet az I. században élt **Valerius Maximus** római író fő művének, az *Emlékezetre*

¹⁷⁰ LYCOSTHENES–ZVINGERUS 1565. 904. Az 1604-es kiadásban a XVIII. kötet II. könyvében olvasható, a 3299. oldalon. Mindegyik kiadásban hibásan: *Authore Servio!*

¹⁷¹ SWINNOCK, George: *The Beauty of Magistracy, in an Exposition of the 82. Psalm...* London, 1660. 36. A lapszéli jegyzetben hozza a mondat Gessner-féle latin fordítását, hivatkozva az alighanem az 1559-es vagy 1609-es Stobaeus-szövegkiadás megfelelő oldalszámára. Lásd a 158. sz. jegyzetet!

¹⁷² HUISMAN, Gerda C.: *Bibliothecae instructissimae. Geleerd boekenbezit in Groningen in de 17e en 18e eeuw*. IN: *Onderwijs en onderzoek. Studie en wetenschap aan de academie van Groningen in de 17e en 18e eeuw*. Red. Huussen, Arend Hendrik, ifj. Hilversum, 2003. 299–328. Különösen: 308, 313, 321.

méltó tettek és mondások kilenc könyve (Factorum ac dictorum memorabilium libri IX, vagy rövidebben Facta et dicta memorabilia) címet viselő munkának egy rövid részletéről írt. A IX. könyv 2. fejezete a kegyetlenségről szól, helyesebben római és más nemzetekhez tartozó olyan személyiségekről, akik hírhedtek voltak kegyetlenségük miatt. Rossal az Ókhosz (Ochus) melléknevet viselő II. Dareiosz királlyal (Kr. e. 423–405) kapcsolatos részt tette vizsgálat tárgyává.¹⁷³ A perzsa szokást a tanulmány előszavában említi, és idézi eredeti görög nyelven, valamint Hervet latin fordításában is, bár ez utóbbit pontosítja, és azt a görög szövegrészt is lefordítja, amit Hervet gyakorlatilag kihagyott:

... σφαγὰς καὶ ἀρπαγὰς καὶ εἴ τι χειρὸν ἔστιν ἐπάγουσα ...

... sed ut re ipsa discant quantum malum afferat vivere nullis legibus, quod caedes et rapinas ac si quid peius inducit, ut sint regum custodes fidiiores.¹⁷⁴

... hogy eme dolog által megtanulják, mennyi rosszat okoz mindenféle törvény nélkül élni, **hogy gyilkosságokhoz és rablásokhoz, vagy még rosszabb dolgokhoz vezet, és [ezentúl] királyaik hűségesebb oltalmazói legyenek.**

Ez a munka azonban olyan kései, hogy nem lehetett a pápai kollégiumi törvénykönyv előszavának forrása.

c. Históriai énekek

Ugyanakkor Hérodotosz mondataihoz hasonlóan feltételezhetjük azt is, hogy valamely ma már nem ismert históriai ének emlegette a fenti szokást. Az ókori perzsák története is érdekelte az újkor emberét, példa erre nemcsak

¹⁷³ A művet több, mint 800 kézirat őrizte meg, először nyomtatásban 1470 körül jelent meg; a XVI. század végéig legalább 190 kiadása volt. CRAB, Marijke: Exemplary Reading. Printed Renaissance Commentaries on Valerius Maximus (1470–1600). 3, 279–287. Mi a fenti szövegszakszra a Simon de Colines (1480–1546) francia nyomdász és szövegkiadó által megjelentetett 1543-as párizsi kiadás alapján hivatkozunk. Valerii Maximi factorum ac dictorum memorabilium libri IX ad Tiberium caesarem. Ed. COLINAEUS, Simon. Párizs, 1543. 244v–248v: De crudelitate. Ezen belül 247v: De Ocho dicto Dario.

¹⁷⁴ ROSSAL, Michael: Dissertatio ad locum insignem Valerii Maximi [libri IX. capitis 2.], in qua nonnulla tum ad linguam Graecam et Latinam, tum ad antiquitatem sacram et profanam pertinentia illustrantur. Groningen, 1720. Az idézetek az előszó A4v–A5r. oldalain olvashatók.

Cserényi Mihálynak a négy ókori perzsa királyról szóló, már korábban említett költeménye,¹⁷⁵ hanem akár a Varsányi György által Xerxész vereségéről írt munka is.¹⁷⁶ Ez, címével ellentétben nem pusztán I. Xerxész (Kr. e. 519–465) perzsa nagykirály 480-as szalamiszi és hadvezére, Mardoniosz 479-es plataiai vereségét, majd a király Artabanosz testőrparancsnok általi meggyilkolását énekli meg, hanem Ádámtól kezdve sok híres zsidó (Salamon, Sámson), görög (Polükratész szamoszi türannosz, Nagy Sándor, Pürrhosz épeiroszi király, Agathoklész szürakuszai türannosz), perzsa (II. Kürosz és II. Kambüszesz király), pun (Hannibál), lüdiai (Kroiszosz) és római (Julius Caesar, Nero) személyiség, valamint mitológikus alak (Héraklész, Akhilleusz) sorsán keresztül példázza, mennyire mulandó az emberi élet. Hogy olyan ének is létezett-e, mely az általunk vizsgált perzsa szokást is említette, viharos múltunknak köszönhetően alighanem örökre nyitott kérdés marad.

d. Tanintézetek törvénykönyvei

Ahogy a spártai temetkezési szokásokkal kapcsolatban, úgy most a perzsa királyok halála után emlegetett exlex állapotra nézve is górcső alá vettük mindazon hazai és külföldi kollégiumi és egyetemi törvényeket, szabályzatokat és ezekre vonatkozó írásokat, melyek mintául szolgálhattak a pápai törvénykönyv előszavának megírásához.

A sárospataki és debreceni kollégiumi, valamint a wittenbergi és heidelbergi egyetemi törvényekben semmi ilyen utalást nem találtunk, ahogy a wittenbergi magyar bursa törvényei között sem. Érdekességgéppen említjük meg, hogy már korábban emlegetett 1508-as oklevelében III. Frigyes szász választófejedelem miért tartja fontosnak a wittenbergi egyetem részére új törvények kihirdetését: rend nélkül minden csak botladozik, törvények nélkül az állam nem tud tartósan fennmaradni, a törvények viszont az egyetemek számára is falként és alapul szolgálnak.¹⁷⁷ Logikusan ide illene a törvények fontosságát illusztráló állítólagos perzsa szokás emlegetése is, de arra nem kerül sor.

¹⁷⁵ Lásd a 81. sz. jegyzetet!

¹⁷⁶ VARSÁNYI György: Egy szép historia az persei kiralrul, Xerxes neue, miken reuidden időben el vezted volt tizzer f3az ezer embert. Debrecen, 1574. RMK I. 111. RMNy 350.

¹⁷⁷ 1508. X. 1. *Verum usu didicimus sine ordine cuncta titubare, sine legibus nullam rempublicam esse diuturnam, leges muros esse et fundamenta universitatis, unde sapientum nostrorum communicato consilio, que ad gratum vestrum pertinere arbitrati sumus, diligenter ordinavimus, et quibus vos vivere volumus, leges accurate conscripsimus.* FRIEDENSBURG 1926–1927. I. 19.

A strasbourgi gimnázium Sturm által kidolgozott oktatási alapelveinek kifejtésében viszont előkerülnek a perzsák, bár más összefüggésben: az ottani nevelési módszereket foglalja össze **Xenophón: Kürosz nevelkedése** című művére utalva.¹⁷⁸ Megint más összefüggésben kerülnek szóba többek között perzsa jövevényszavak is a lauingeni gimnázium oktatási alapelveit kifejtő részben, amikor a latin társalgási nyelv tisztaságát igyekszik védelmébe venni.¹⁷⁹ Ezeknek azonban semmi köze az említett perzsa temetési szokáshoz, ahogy ilyenről a goldbergi gimnázium Trotzendorf által összeállított iskolai szabályzatában sem esik szó.

Hasonló indoklás olvasható a jogi kar részére készített törvényekkel kapcsolatban is. 1508. XI. 15. Uo. 39.

¹⁷⁸ *Xenophon quoque Persarum ἐλευθέραν ἀγορὰν uno in loco fuisse coaedificatam scribit semotam a turba atque strepitu. Omnis enim liberalis educatio εὐκοσμίαν καὶ συζήτησιν καὶ συμπεριτὴν ἀρετὴν habere debet, ut ordine atque modo omnia progrediantur, ut communia studia coniunctaeque vires, quasi uno aspectu appareant. Quae causa iam Persas movit, si vere Xenophon scribit, ut tametsi distributa loca illa essent, quae appellabantur χώραι, tamen in iisdem locis versarentur pueri, adolescentes, natu grandes, et qui emeritum militiae tempus habebant.* STURM 1538. 14v. VORMBAUM 1860. 660. Sturm a következő szakaszra hivatkozik: „Városaikban van egy tér, a szabadok terének nevezik. Itt emelkedik a királyi palota és a többi középület. A közönséges piaci árusokat, a lármát, a gorombáskodást távol tartják ettől a helytől, hogy a nyüzsgő forgatag ne zavarja a művelt emberek nyugodt és rendezett életét. A középületek körül elterülő tér négy részre oszlik. Az egyik a kisfiúk, a másik az ifjaké, a harmadik a felnőtt férfiaké, az utolsó pedig azok számára van fenntartva, akik már teljesítettek katonai szolgálatot. A törvény szabta időben mindenkinek meg kell jelennie a maga területén. Az ifjaknak és a felnőtt férfiaknak már hajnalban ott kell lenniük, az idősebbek pedig akkor mennek, amikor kedvük tartja, kivéve bizonyos napokat, amikor számukra is kötelező a megjelenés. A könnyűfegyverzetű ifjak ott is alusznak a középületek körül, kivéve a házasembereket. Ezeknek - hacsak nem kaptak előzőleg utasítást - nem kell ott lenniük. Igaz viszont, hogy hiányozni sem illik túl sokat.” Xenophón: Kürosz nevelkedése. Ford. FEIN Judit. = Xenophón összes művei. Szerk. Németh György. I–II. Bp., 2001–2003. II. 255–514. A hivatkozott szakasz: I. könyv 2. II. 259.

¹⁷⁹ *Alterum [vitium], quod verba et sententiarum formulas non ostendunt, quibus, quod patrio sermone propositum est, Latina lingua queant discipuli interpretari, non ad verbum, patria consuetudine, id enim corrumpit linguae puritatem, sed Latinis verbis et Romanis sententiarum formulis: gazeae Persis relinquendae sunt, et Poenis falaricae, et Gallis brachae, et Graecis phalanges, prodeat Latinus puer Romano ornatu, armatura, vestitu, acie; et sciat Verrem reprehensum esse, quod Graeco pallio et regia purpura in meretriciis castris visus fuisset.* STURM 1565a. GVv. VORMBAUM 1860. 736.

2. A FORRÁSOKHOZ VALÓ HOZZÁFÉRÉS LEHETŐSÉGE A KOLLÉGIUMI KÖNYVTÁRBAN FELLEMLHETŐ FORRÁSOK

Vajon Pápán a kollégiumi törvénykönyv előszavának megírása idején kézbe vehető volt-e olyan kötet, melyből annak fogalmazója megismerhette a Sextus Empiricustól vagy Stobaeus közvetítésében Serinustól származó mondatokat?

A kollégiumi könyvtár régi anyagának, a Történeti Könyvtárnak a nyilván tartásait¹⁸⁰ átnézve sajnos csak azt tudtuk megállapítani, hogy régi kiadású Stobaeus- és Sextus Empiricus-kötetünk egyáltalán nincs.¹⁸¹ Ami a feldolgozásokat illeti, szintén hiányzik Brisson, Swinnock és Rossal említett műve, valamint a *Theatrum vitae humanae* összes kiadása.¹⁸² Kérdés, hogy színes történelmünk viharos eseményei fosztottak meg minket ezektől, vagy ilyenek soha nem is kerültek a kollégiumi könyvtár birtokába.

3. A TALÁLT FORRÁSHELYEK ÉRTELMEZÉSE

Ellentétben a spártai királytemetési szokásokról szóló Hérodotosz-szöveggel, az említett perzsa szokást megörökítő tudósítás, akár a Sextus Empiricus-féle, akár a Stobaeus által lejegyzett Serinus-féle eredeti görög mondatot, akár latin fordításait nézzük, teljesen egyértelmű, nem szorul semmiféle értelmezésre. Kérdés legfeljebb a perzsa hagyomány valóságtartalmával kapcsolatban merülhet fel bennünk. Nehéz elképzelni, hogy egy rendezett hatalomváltás esetén a királlyá előlépett trónörökös — előre biztosítandó alattvalói hűségét — pusztán pedagógiai meggondolásból eltűrjön egy totális anarchiával együttjáró

¹⁸⁰ Lásd a 99. és 110. sz. jegyzetet!

¹⁸¹ Sextus Empiricustól csak másik műve, A pürrhónizmus alapvonalai (Pyrrhoniaron institutionum libri III) címet viselő munka XIX. század végi német fordítása van meg. Des Sextus Empiricus Pyrrhoneische Grundzüge. Ford. PAPPENHEIM, Eugen. Lipcse, 1877. (Philosophische Bibliothek 89.) DREKK I 267. Stobaeustól semmi!

¹⁸² Zwingertől egy, Wolffarttól két mű található, egy XVI. és két XVII. századi kiadásban. LYCOSTHENES, Conradus: Similium loci communes ex variorum authorum, novissime autem Justi Lipsi monumentis petiti... [Genf], 1595. DREK K IV. 1948. Uő: Apophthegmata ex probatis Graecae, Latinaeque linguae scriptoribus... Genf, 1633. DREK B III. 1950b. Régi könyvtári jelzete: Theca E. Ordo VII. Numero 16. DREKK O. 909/23. 14. ZVINGERUS, Theodorus: Analytica recensio epistolae beati apostoli Pauli ad Romanos... I. Basel, 1655. DREK K I. 1286. A pápai református kollégium könyvtári állományának 1854 után készült szakok szerinti jegyzékében a IV. csoport 16. oldalán, az utolsó sorban fordul elő, lelőhelye: XII. szekrény, 5. sor. DREKK O. 899. A kötetet 1825-ben másfél száz másikkal együtt Torkos Menyhért ajándékozta a könyvtárnak. DREKK O. 903. 142.

ötnapos exlex állapotot. Ilyenről a kortárs Ktésziasz vagy Hérodotosz sem ír egyetlen szót sem. Akkor hát minek a későbbi lenyomata lehet ez a furcsa tudósítás?

Alighanem a tanulmányunk elején említett internetes kommentelő tapintott rá az igazságra.¹⁸³ Az óperzsa birodalmat uraló Akhaimenida dinasztia történetében ugyanis igen ritka volt a békés trónváltás.

II. Kürosz (Kurus) Kr. e. 530-ban történt halála után idősebb fia, II. Kambüszész (Kambúdzsia) úgy biztosította a maga számára a királyságot, hogy meggyilkolta öccsét, Szmerdészt (Bardija). Az ő Kr. e. 522-ben tisztázatlan körülmények között bekövetkezett halála után, fiai nem lévén egy távolabbi rokon, I. Dareiosz (Dárajavaus) ragadta magához a hatalmat: hat kormányzóval összefogva verte le az eredetileg Kambüszésszel szemben kitört felkelést.

Dareiosz 486-ban bekövetkezett halála után fia, I. Xerxész (Khsajársá) kivételesen teljesen rendezett körülmények között, békésen vette át a trónt, őt viszont húsz évvel később, 465-ben idősebb fiával együtt Artabanosz testőrpáncsnok gyilkolta meg. A legkisebbik fiú megmenekült, és I. Artaxerxész (Artakhsaszjá) néven szerezte meg a királyi hatalmat, de rögtön uralkodása elején, Kr. e. 462-ben két véres ütközetben verte meg és veszejtette el bátyját, Hüsztaspészt (Vistaszpa), aki a keleti tartományokból hazatérve akarta megszerezni a trónt.

Artaxerxész 424-ben bekövetkezett halála után újabb kemény viszálykodás indult: fiát, II. Xerxészt (Khsajársá) 45 napos uralmát követően féltestvére, Szogdianosz meggyilkolta, akit viszont a másik féltestvér, Ókhosz (Vahuka) társított le bő félév után a trónról, és lett II. Dareiosz (Dárajavaus) néven perzsa nagykirály.

Dareiosz Kr. e. 404-ben halt meg. Idősebb fia, II. Artaxerxész (Artakhsaszjá) követte a trónon, de uralma sokáig bizonytalan volt, mert öccse, Kürosz (Kurus) fellázadt ellene, és hosszú ideig tartott a lázadás leverése. Még uralkodásának vége felé legidősebb fia, Dareiosz (Dárajavaus) meg akarta gyilkolni, ezért kivégeztette. A második fiú, Ariaszpész (Arijasap) öngyilkos lett, mert elhitették vele, hogy apja őt is meg akarja ölni. A harmadik fiú, aki apja életében már a hadsereg főparancsnoka volt, a negyedik fiút, Arszamészt (Asram) is megölette, így már riválisok nélkül követhette atyját a trónon Kr. e. 359-ben III. Artaxerxész (Artakhsaszjá) néven. Hogy biztosra menjen, trónra lépése

¹⁸³ Lásd az 5. sz. jegyzetet!

után a királyi család megmaradt tagjai között is nagy mézszárlást végzett. Kr. e. 338-ban halt meg, a források ellentmondásosak: vagy természetes halállal, vagy nagyhatalmú parancsnoka, Bagoasz eunuch gyilkoltatta meg.

Mindenesetre Bagoasz a szóba jöhető trónkövetelő testvérek legyilkolása révén biztosította, hogy IV. Artaxerxész Arsész (Artakhsaszjá Arsaka) zavartalanul vehesse át a trónt. Ám két évvel később őt is ugyanaz a sors érte. Bagoasz ekkor a királyi család egy távolabbi rokonát segítette a királysághoz, aki III. Dareiosz (Dárajavaus) néven az óperzsa birodalom utolsó törvényes királyaként Kr. e. 330-ban halt meg Nagy Sándor seregeitől üldözve. Vele kihalt az Akhaimenida dinasztia.¹⁸⁴

Az összeesküvések, merényletek és tisztogatások véres szövedéke mutatja, hogy mi is lehetett az emlegetett perzsa szokás valódi háttere. Nyilván szó sem volt időnként törvényesen beállott exlex állapotról. Valójában a trónváltások körüli hatalmi harcok emléke csapódhatott így le fél évezreddel később a kollektív tudatban. Mindaz, ami véres valóságként újra és újra bekövetkezett szinte minden király halála után, az elbeszélés szerint már egy törvényesen öt napra korlátozott, pedagógiai következményekkel járó anarchiává szelídült, így elrettentő példaként alkalmassá vált arra, hogy a történet olvasóit, esetünkben a pápai református kollégium diákjai közé lépő ifjút is meggyőzze a törvények betartásának fontosságáról.

* * *

Összegzésképpen tehát megállapíthatjuk, hogy a pápai kollégiumi törvények előszavában emlegetett iskolapélda több forrásra is visszamehetett. A szöveg szerzője egykor valahol olvashatta a Sextus Empiricus vagy Serinus lejegyzésében megmaradt állítólagos perzsa szokást, ahogy a Hérodotosznál (vagy esetleg Hérakleidész Lembosznál) megőrzött spártai hagyományt is, ezek emlékeiben kellően összekeveredvén így formálódtak egy kétségkívül nagyon hatásos és tanulságos alapelv ebben a formában sohasem létezett megalapozásává. Mindez jó példa arra, hogyan váltak a többi klasszikus szerzővel együtt Hérodotosz, Hérakleidész Lembosz, valamint Sextus Empiricus és Serinus történeti és filozófiai művei is másfél-két évezreddel később az újkori magyar tanintézmények diákjainak életet formáló példatárává.

¹⁸⁴ BRIANT, Pierre: From Cyrus to Alexander. A History of the Persian Empire. Winona Lake, 2002. 49–50, 62–63, 107–114, 518–522, 563–568, 588–591, 615–630, 680–681, 769–780, 866.

RÖVIDÍTÉSEK

DREK	= Dunántúli Református Egyházkerület Könyvtára, Pápa
DREKK	= Dunántúli Református Egyházkerület Könyvtárának Kézirattára, Pápa
RMK	= SZABÓ Károly–HELLEBRANT Árpád: Régi magyar könyvtár. I–III/1–2. Bp., 1879–1898. (Mellette a kötet-szám és sorszám szerepel.)
RMNy	= Régi magyarországi nyomtatványok. Szerk. BORSA Ge-deon–HERVAY Ferenc–HOLL Béla–KÄFER István–KE-LECSÉNYI Ákos–HELTAI János–P. VÁSÁRHELYI Ju-dit. I–IV. Bp., 1971–2012. (Mellette a kötetekben folyta-tólagosan adott sorszám szerepel.)
TREK	= Tiszántúli Református Egyházkerület könyvtára, Deb-recen

RÖVIDÍTVE KÖZÖLT IRODALOM JEGYZÉKE

AA 1852–1878.	= AA, Abraham Jacob van der: Biographisch woor-denboek der Nederlanden. I–XXI. Haarlem, 1852–1878.
BARTHÉLEMY 1788.	= BARTHÉLEMY, Jean-Jacques: Voyage du jeune Grèce dans le milieu du quatrième siècle avant l'ère vulgaire. I–IV. Párizs, 1788.
BERNARDAKIS 1888–1896.	= Plutarchi Chaeronensis Moralia. Ed. BERNAR-DAKIS, Gregorius N. I–VII. Lipcse, 1888–1896.
BERNHARDY 1834–1853.	= Σουίδαξ. Suidae lexicon Graece et Latine. Ed. BERNHARDY, Gottfried. I–II. Halle–Braun-schweig, 1834–1853.
BORZSÁK 1980.	= Tacitus összes művei. Ford. BORZSÁK István. I–II. Bp., 1980. (Bibliotheca classica)
CLAIUS 1568.	= CLAIUS, Johannes Hertzbergensis: Variorum carminum libri quinque. Görlitz, 1568.
CRAGIUS 1593.	= CRAGIUS, Nicolaus Ripensis: De republica Lacedaemoniorum libri IV. Genf, 1593 ¹ .
CRAGIUS 1670.	= CRAGIUS, Nicolaus Ripensis: De republica Lacedaemoniorum libri IV. Leiden, 1670 ² .
DEÁKŸ 1820.	= Az ifju Anacharszis útazása Görög-Országban a' bévett időszámlálás előtt a' negyedik' Század' közepén. Barthelemy apátur után Francziából fordította DEÁKŸ Filep Sámuel. I–VII. Kolozs-vár, 1820.

- DRANSFELD 1685. = Didactica seu recta et solida ratio docendi iuventutem, quam monstrant Joannis Sturmii epistolae classicae et academicae, item Joannis Caselii commentatio de litteris... Ed. DRANSFELD, Justus a. Göttingen, 1685.
- FABRICIUS 1718. = Sexti Empirici Opera Graece et Latine. Ed. FABRICIUS, Johannes Albertus. Lipcse, 1718.
- FRIEDENSBURG 1926–1927. = FRIEDENSBURG, Walter: Urkundenbuch der Universität Wittenberg. I–II. Magdeburg, 1926–1927.
- GAISFORD 1822. = Ἰωάννου Στοβαίου Ἀνθολόγιον. Joannis Stobaei Florilegium. Ed. GAISFORD, Thomas. I–IV. Oxford, 1822.
- GOULET 1989–2018. = Dictionnaire des philosophes antiques. Ed. GOULET, Richard. I–VIII. Párizs, 1989–2018.
- HOW–WELLS 1912. = HOW, Walter Wybergh–WELLS, Joseph: A commentary on Herodotus. 1912. I–II. Oxford, 1912.
- LYCOSTHENES–ZVINGERUS 1565. = Theatrum vitae humanae, omnium fere eorum, quae in hominem cadere possunt, bonorum atque malorum exempla historica, ethicae philosophiae praeceptis accomodata, et in XIX libros digesta... Ed. LYCOSTHENES, Conradus–ZVINGERUS, Theodorus. Basel, 1565.
- MÁTHÉ 1978. = Plutarkhosz: Párhuzamos életrajzok. Ford. MÁTHÉ Elek. I–II. Bp., 1978.
- MEURSIUS 1604. = MEURSIUS, Johannes: De funere liber singularis, in quo Graeci et Romani ritus. Hága, 1604.
- MEURSIUS 1661. = MEURSIUS, Johannes: Miscellanea Laconica sive variarum antiquitatum Laconicarum libri IV. Amsterdam, 1661.
- MILLER–GARNETT 1881–1900. = Catalogue of Printed Books in the Library of the British Museum. Ed. MILLER, Arthur William Kaye–GARNETT, Richard. I–CCCXCIII. London, 1881–1900.
- MURAKÖZY–KIS 1963–1976. = Titus Livius: A római nép története a város alapításától. Ford. MURAKÖZY Gyula–KIS Ferencné. I–VII. Bp., 1963–1976.
- NÉMETH 2020. = Államéletrajzok. Aristotelés, Hérakleidés Lembos, Pseudo-Xenophón, Xenophón, Kritias és Héródés Attikos írásai a görög államokról. Szerk. Németh György. Bp., 2020. (Osiris Könyvtár)

SCHWEIGHÄUSER 1824.	= SCHWEIGHÄUSER, Johann: Lexicon Herodoteum. I–II. Strasbourg–Párizs, 1824.
SHAABER 1976.	= SHAABER, Matthias Adam: Sixteenth-century Imprints in the Libraries of the University of Pennsylvania. Philadelphia, 1976.
STEPHANUS 1557.	= Ἐκ τῶν Ἀριστοτέλους καὶ Θεοφράστου. Aristotelis et Theophrasti scripta quaedam, quae vel nunquam antea, vel minus emendata, quam nunc, edita fuerunt. Ed. STEPHANUS, Henricus. Genf, 1557.
STURM 1538.	= STURM, Joannes: De literarum ludis recte apriendis liber. Strasbourg, 1538.
STURM 1565a.	= STURM, Joannes: Scholae Lavinganae. Lauingen, 1565.
STURM 1565b.	= STURM, Joannes: Classicarum epistolarum libri tres sive scholae Argentinenses restitutae. Strasbourg, 1565.
STURM 1569.	= STURM, Joannes: Academicae epistolae urbanae liber unus. Strasbourg, 1569.
SZINNYEI 1891–1914.	= SZINNYEI József: Magyar írók élete és munkái. I–XIV. Bp. 1891–1914.
THORBECKE 1891.	= THORBECKE, August: Statuten und Reformationen der Universität Heidelberg vom 16. bis 18. Jahrhundert. Lipsce, 1891.
VORMBAUM 1860.	= VORMBAUM, Reinhold: Die evangelischen Schulordnungen des sechzehnten Jahrhunderts. Gütersloh, 1860.

NÉHÁNY XIX–XX. SZÁZADI HÉRODOTOSZ-KIADÁS

(a teljesség igénye nélkül)

BECKER 1833.	= HERODOTI de bello Persico libri novem. Ed. BECKER, Emmanuel. Berlin, 1833. (ógörög)
DINDORF 1844.	= Ἡροδότου τοῦ Ἀλικαρνασσοῦς Μοῦσαι. Herodoti Halicarnassensis Historiarum libri IX. Ed. DINDORF, Karl Wilhelm. Párizs, 1844. (ógörög–latin)
GAISFORD 1824–1826.	= Ἡροδότου Ἀλικαρνασσεύς Ἱστοριῶν λόγοι. Herodoti Halicarnassei Historiarum libri IX. Ed. GAISFORD, Thomas. I–II. Lipsce, 1824–1825. (ógörög)

GODLEY 1920–1924.	= Herodotus, With an English Translation. Ford. GODLEY, Alfred Denis. I–IV. London–New York, 1920–1924. (Loeb Classical Library 117–120.) (ógörög-angol)
MURAKÖZY 1998.	= Hérodotosz: A görög-perzsa háború. Ford. MURAKÖZY Gyula. Bp., 1998. (Sapientia Humana) (magyar)
RAWLINSON 1858–1860.	= The History of Herodotus. Ford. RAWLINSON, George. I–IV. London, 1858–1860. (angol)
SCHWEIGHÄUSER 1816.	= Herodoti Musae, sive Historiarum libri IX. Ed. SCHWEIGHÄUSER, Johann. I–VI. Strasbourg–Párizs, 1816. (ógörög-latin)
SCHWEIGHÄUSER 1830.	= Herodoti Musae, sive Historiarum libri IX. Ed. SCHWEIGHÄUSER, Johann. I–V. London, 1830. (ógörög-latin)
TAUCHNITZ 1828.	= Herodoti Halicarnassei Historiarum libri IX. Editio stereotypa denuo recognita et emendata. Ed. TAUCHNITZ, Karl Christoph Traugott. I–III. Lipcse, 1828. (ógörög)
WEIGEL 1819.	= Herodoti Halicarnassei Historiarum libri IX. Nova editio accurata in usum praelectionum academicarum et scholarum. Ed. WEIGEL, Johann August Gottlob. I–III. Lipcse–Leiden, 1819. (ógörög)

* * * * *

MELLÉKLETEK

A kötetek kiadási helye

A	=	Amszterdam (Amsterdam)
B	=	Bázel (Basel)
F	=	Frankfurt (Frankfurt am Main)
G	=	Genf (Genève)
K	=	Köln (Cologne)
L	=	Leiden
P	=	Párizs (Paris)
R	=	Róma (Roma)
V	=	Velence (Venezia)

A kötetek nyelve

G	=	görög
L	=	latin
GL	=	bilingvis (görög és latin)

1. sz. melléklet

KORAI HÉRODOTOSZ-KIADÁSOK ÉS -FORDÍTÁSOK
(XV–XVIII. század)

HERODOTOS

- V 1502 G = Ἡροδότου λόγοι ἐννέα, οἵπερ ἐπικαλοῦνται Μοῦσαι. Velence, 1502.
A szöveget **Aldo Manuzio** (Aldus Manutius; 1449–1515) velencei nyomdász és kiadó, ókori klasszikus szerzők műveinek első megjelentetője adta ki.
https://www.google.hu/books/edition/Erodotu_logoi_ennea_hoiperepikaluntai_Mu/6NdIA-AAAcAAJ?hl=hu&gbpv=1&dq=%CE%97%CF%81%CE%BF%CE%B4%CE%BF%CF%84%CE%BF%CF%85+%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%BF%CE%B9+%CE%B5%CE%BD%CE%BD%CE%B5%CE%B1&printsec=frontcover
- B 1541 G = Ἡροδότου λόγοι ἐννέα, οἵπερ ἐπικαλοῦνται Μοῦσαι. Basel, 1541. A szöveget **Joachim Kammermeister** gondozta, **Aldo Manuzio** kiadására építve. Eléje egy bevezető tanulmányt írt, ezt egy rövid Hérodotosz-életrajz, valamint a szöveg nyelvezetével kapcsolatos megjegyzések, a speciális ión szavak és kifejezések magyarázata követi. A főszöveg után olvashatjuk a görög neoplatonista filozófus **Geórgiosz Gemisztosz Pléthón** (1355 körül–1452) *De gestis Graecorum post pugnam ad Mantineam libri II.* c. művét is.
<https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb10139610?page=202,203>
- B 1557 G = Ugyanaz, változatlan formájú második kiadás.
<https://books.google.be/books?vid=GENT900000186015&printsec=front-cover#v=onepage&q&f=false>
- G 1570 G = Ἡροδότου τοῦ Ἀλικαρνασσεῶς Ἱστορία. [Ed.] Henricus Stephanus. Genf, 1570. A szövegközlő, **Henri Estienne** előszavát rövidített formában **Joachim Kammermeister** bevezető tanulmánya, majd teljes terjedelmében Kammermeister Hérodotoszról írt életrajza követi. Kammermeisternek az előbbi kiadásokban a szöveg nyelvezetével kapcsolatos megjegyzései változatlan formában kerültek át, az ión dialektusú szavak és kifejezések alfabetikus rendbe szedett felsorolása és magyarázata azonban jelentősen kibővült **Henri Estienne** kiegészítéseivel. Hérodotosz műve után a kötet tartalmazza még ugyanazon szerzőnek Homéroszról írt életrajzát, valamint a perzsa királyi udvarban élt **Knidoszi Ktésziasz** (Kr. e. V. sz.) műveinek fennmaradt töredékeit: a perzsa birodalomról írt *Perszika* c. 23 kötetes munkájából, illetve az Indiáról szóló, *Indika* c. művéből, melyek részleteit **Phótiosz** (820–893) konstantinápolyi pátriárka (858–867, 877–886) *Bibliothéké* c. irodalomtörténeti munkája őrizte meg, valamint további kivonatok, melyeket **Plutarkhosz Artaxerxészről írt életrajzából**, **Athénaios** ókori görög nyelvész és szónoklattanár (177 után–223 körül) *Lakomázó bölcsek* c. munkájából, valamint **Phaléroni Démétriosz** (Kr. e. 360 körül–Kr. e. 282)

- athéni szónoknak, államférfinak és filozófusnak, az alexandriai könyvtár első vezetőjének tulajdonított *Az ékesszólásról* c. értekezéséből vett át.
https://www.google.hu/books/edition/Herodoti_Halicarnassei_Historia_siue_His/OCNDAAAACAAJ?hl=hu&gbpv=1&dq=Herodoti+Halicarnassei+historiographi+Libri+nouem+1475+Roma&printsec=frontcover
- V 1474 L = Herodoti Halicarnassei Historiarum libri IX. Velence, 1474. **Laurenzio Valla** fordítása. Ez az első és a középkortól kezdve sokáig egyetlen latin fordítás.
<https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb00054011?page=6,7>
- R 1475 L = Herodoti Halicarnassei Historiarum libri IX interprete Laurentii Vallae. Róma, 1475.
<https://inventarios.realbiblioteca.es/node/16106>
- V 1494 L = Herodoti Halicarnassei Historiae. Laurentii Vallensis conversio de Graeco in Latinum. Velence, 1494.
<https://digitalcollections.nypl.org/items/944ef843-6f32-62f8-e040-e00a18066f0f>
- P 1510 L = Herodoti Halicarnassei ... novem Musę a Laurentio Valla translate. Párizs, 1510. A szöveg kiadója **Jehan Petit** francia nyomdász és könyvkereskedő, a bevezető tanulmányt **Pierre Phénix de Lure** (Petrus Phoenix Lutrensis), a burgundiai Dole egyetemének jogász professzora, később (1524-ben) rektora írta. A kötet a publikált szöveget követően tartalmazza még **Iszokratész** ógörög szónok (Kr. e. 436–338) *Helené spártai királylány dicséretéről* írt művének **Giampietro da Lucca** (Giovanni Pietro d'Avenza, Johannes Petrus Lucensis; †1457) olasz klasszika-filológus által készített latin fordítását.
https://books.google.hu/books?id=r6LSAAAACAAJ&printsec=front-cover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=o#v=onepage&q&f=false
- P 1528 L = Herodoti Halicarnassei ... Musae Laurentio Valla interprete. Párizs, 1528. A szöveget **Jehan Petit** és a flamand származású nyomdász, **Josse Bade van Asche** (Jodocus Badius Ascensius; 1462–1535) együtt adta ki, az előszót az utóbbi írta. A publikált szöveg előtt listázták a francia klasszika-filológus **Jacques Touissant** (Jacobus Tusanus; 1499–1547), a párizsi egyetem professzora, magába a szövegbe pedig beépítették a német humanista **Konrad Heresbach** (Conradus Heresbachius; 1496–1576), a klevei hercegség tanácsosa és a hercegi család nevelője szövegjavításait. A publikált szöveg után Hérodotosz Homérosz életéről szóló rövid műve került Heresbach latin fordításában és előszavával.
https://books.google.hu/books?id=HvJVAAAACAAJ&printsec=front-cover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=o#v=onepage&q&f=false
- K 1526 L = Herodoti Halicarnassei historiographi Libri novem musarum nominibus inscripti interprete Laurentio Valla. Köln, 1526. Az előszót **Konrad Heresbach** írta, azt követően a Suidas-lexikon Hérodotoszról szóló szócikkének¹⁸⁵ egy része olvasható. A publikált szöveg itt is Heresbachnak a görög szöveg

¹⁸⁵ BERNHARDY 1834–1853. I/2. 893–894.

- alapján történt javításaival jelent meg, ezt követően pedig ebbe a kötetbe is Hérodotosz Homérosz életéről szóló rövid műve került Heresbach latin fordításában és előszavával.
https://books.google.hu/books?id=r29TAAAcAAJ&printsec=front-cover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=o#v=onepage&q&f=false
- K 1537 L = Herodoti Halicarnassei historiographi Libri novem musarum nominibus inscripti interprete Laurentio Valla. Köln, 1537. Az előző kötet majdnem változatlan utánnyomása.
https://books.google.hu/books?id=BDm_darBoyoC&printsec=front-cover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=o#v=onepage&q&f=false
- K 1562 L = Herodoti Halicarnassei historiographi Libri novem musarum nominibus inscripti interprete Laurentio Valla. Köln, 1562. Az előző kötet majdnem változatlan utánnyomása. A szöveget **Sebastian Castellio** (1515–1563) francia teológus és prédikátor, a genfi egyetem egykori rektora gondozta, mind a főszöveget, mind a Hérodotosz-életrajzt javította is.
https://books.google.hu/books?id=F5BoAAAcAAJ&printsec=front-cover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=o#v=onepage&q&f=false
- L 1542 L = Herodoti Halicarnassei historiographi Libri VIII musarum nominibus inscripti per Laurentium Vallam interpretati, castigati vero et locupletati a Conrado Heresbachio. Leiden, 1542. Az 1537-es kölni kiadás átvétele (A Suidas-lexikon Hérodotosz-címszava, Heresbach előszava, a szöveget követően pedig Hérodotosz Homérosz-életrajza Heresbach előszavával és fordításában).
https://books.google.hu/books?id=P-XjtJl89iEC&printsec=front-cover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=o#v=onepage&q&f=false
- L 1551 L = Herodoti Halicarnassei historiographi Libri VIII musarum nominibus inscripti. Leiden, 1551. Az előző kiadás átvétele, de az elejéről hiányzik a Heresbach-féle előszó (a Homérosz-életrajz bevezetője megvan).
https://www.google.hu/books/edition/Herodoti_Halicarnassei_historiographi_Li/gvVrrsZXZRoC?hl=hu&gbpv=1&dq=Herodoti+Halicarnassei+historiographi+Libri&printsec=frontcover
- L 1558 L = Herodoti Halicarnassei historiographi Libri VIII musarum nominibus inscripti. Leiden, 1558. Az előző kiadás változatlan utánnyomása.
<https://books.google.be/books?vid=GENT900000153650&printsec=front-cover&hl=hu#v=onepage&q&f=false>
- G 1566 L = Herodoti Halicarnassei Historiae libri IX. Genf, 1566. A kötet a szövegkiadó **Henri Estienne** Kammermeisterhez írt levelével, előszavával és Hérodotoszról írt hosszabb tanulmányával (*Henrici Stephani Apologia de Herodoto*) kezdődik, a szöveg Laurenzio Valla-féle fordítását is Henri Estienne javította, hasonlóképpen az ezt követő Heresbach-féle Homérosz életrajzt is, melynek elhagyta a szintén tőle származó előszavát. A szövegkiadó ezután hozza a **Suidas**-lexikon Hérodotosz-címszavát és két, szintén Hérodotoszról szóló idézetet **Marcus Tullius Cicero**: *De oratore* (A szónokról) c.

- művéből, majd a Suidas-lexikon Ktésziasz-címszavát¹⁸⁶ és **Xenophón** *Anabaszis* c. művének egy Ktésziaszt említő rövid részletét idézi, végül (a fordító megnevezése nélkül, de jelezve, hogy először) latin fordításban közli mindazon **Knidoszi Ktésziasz**-töredékeket, melyeket az 1570-es genfi kiadás eredeti görög nyelven fog publikálni (lásd ott!). A Ktésziasz-féle főszöveg előtt ebben a kiadásban rajzok is vannak! https://books.google.hu/books?id=EclcAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=o#v=onepage&q=iustitium&f=false
- B 1559 L = Herodoti Halicarnassei Historiae libri IX interprete Laurentio Valla. Basel, 1559. A kötet a Suidas-lexikon Hérodotosz-címszavával kezdődik, majd Hérodotosz Homérosz-életrajza következik Heresbach fordításában és rövid előszavával, s csak ezt követi a főszöveg. A rövid előszó szerint mindkét szöveg újra javítva lett az eredeti görög szövegek felhasználásával, de a szöveg gondozójának neve nincs megemlítve.
https://books.google.hu/books?id=SupVAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=o#v=onepage&q&f=false
- B 1573 L = Herodoti Halicarnassei historiae libri IX interprete Laurentio Valla. Basel, 1573. Az előző kiadás majdnem teljesen változatlan utánnyomása. A különbség annyi, hogy a szöveg gondozója és a rövid előszó szerzője itt megnevezi magát: az 1562-es kölni kiadást is gondozó Sebastian Castellio.
<https://books.google.be/books?vid=GENT900000079367&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false>
- B 1583 L = Herodoti Halicarnassei historiae libri IX interprete Laurentio Valla. Basel, 1583. Az előző kiadás változatlan utánnyomása.
https://books.google.hu/books?id=bOpVAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=o#v=onepage&q&f=false
- F 1584 L = Herodoti Halicarnassei Historiae libri IX. Frankfurt, 1584. Az 1566-os genfi kiadással majdnem teljesen megegyező kötet. Hiányzanak a képek, emellett a főszöveg kiegészül **Friedrich Sylburg** (1536–1596) német klasszika-filológus, nyomdász és szövegkiadó lapszéli jegyzeteivel, a kötet elején pedig olvasható egy általa a szövegközlő Henri Éstienne részére írt levél is. A Hérodotoszról szóló Suidas-szócikk és a két Cicero-idézet mellett feltűnik egy részlet **Lukianos**z (120 körül–180 körül) ókori görög satíráíró: *Hérodotosz vagy Aetiön* c. írásából is.
https://books.google.hu/books?id=QSUyyTFZJZkC&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=o#v=onepage&q&f=false
- F 1594 L = Herodoti Halicarnassei Historiae libri IX. Frankfurt, 1594. Az előző kiadással majdnem teljesen megegyező kötet. A végén lévő, Ktésziaszról kapcsolatos tudósítások viszont jelentős mennyiségben egészültek ki a perzsák, egyiptomiak és etiópok életéről, törvényeiről szóló újabb forráshelyekkel, ezek az 1592-es genfi bilingvis kiadás latin részéből lettek átemelve.
<https://www.sardegna.digitalibrary.it/detail/6499b97de487374c8f803960>

¹⁸⁶ BERNHARDY 1834–1853. II/1. 425–426.

- F 1595 L = Herodoti Halicarnassei Historiae libri IX. Frankfurt, 1595. Az előző kiadás változatlan utánnyomása.
https://books.google.hu/books?id=5d1RAAAAcAAJ&printsec=front-cover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=o#v=onepage&q&f=false
- F 1620 L = Herodoti Halicarnassei Historiae libri IX. Frankfurt, 1620. Nem láttuk, feltehetőleg az előző kiadás változatlan utánnyomása.
<http://libris.kb.se/bib/10176149> <https://www.abaa.org/book/792547177>
<https://search.worldcat.org/title/herodoti-halicarnassei-histori-libri-ix-et-de-vita-homeri-libellus/oclc/257686548?referer=di&ht=edition> [https://digitalabiblioteka.lv/?id=oai:the.european.library.LNCo4:LNCo4-001010100&set\[\]=DOM&tab=1&all=1&d=1620&of=9-12](https://digitalabiblioteka.lv/?id=oai:the.european.library.LNCo4:LNCo4-001010100&set[]=DOM&tab=1&all=1&d=1620&of=9-12)
- G 1592 GL = Ἡροδότου Ἀλικαρνασσεύως Ἱστοριῶν λόγοι. Herodoti Halicarnassei Historiarum libri IX. [Genf.] 1592.
Az 1566-os latin nyelvű és az 1570-es görög nyelvű genfi kiadás egyesítésével jött létre. A kötet eleje a görög kiadásával egyezik, az ión szó- és kifejezésmagyarázatot **Henri Estienne** tovább bővítette, és egy újabb rövid tanulmányt fűzött hozzá Hérodotosz nyelvezetéről. Ezután következik a főszöveg, majd a Homérosz-életrajz kéthasábos bilingvis közlése, zárásképpen pedig a Suidas-lexikon Hérodotosz-szócikke görögül és latin fordításban. Ezt néhány latin szerző Hérodotoszról szóló idézetei követik: Cicero eddig előfordult mondatai mellett újabbak is megjelennek, részint a *De legibus* (A törvényekről) című műből, részint pedig a *Hortensius* címet viselő elveszett írásból, melynek itt idézett töredékét **Nonius Marcellus** IV. század közepi római nyelvész *Compendiosa doctrina* című munkája őrizte meg, emellett **Marcus Fabius Quintilianus** (Kr. u. 40 körül – 96 körül) római szónok és szónoklattani író *Institutio oratoria* című munkájából is olvasható pár mondat. A Ktésziasz-töredékek is kéthasábosan, görögül és latin fordítással sorakoznak egymás után, de az eddigiek jelentős mennyiségben egészültek ki a perzsák, egyiptomiak és etiópok életéről, törvényeiről szóló újabb forráshelyekkel **Xenophón**: *Kürosz nevelkedése*, valamint **Agészilaosz**, **Sztrabón**: *Geógraphika* és **Plutarkhosz**: *Ízisz és Ozirisz* c. művéből, emellett újabb hosszú részletek kerültek be **Athénaios**: *Lakomázó bölcsek* c. munkájából, és közölve lett a Kr. e. III. században élt görög orvos és író, **Nümphodórosz** *Nomima barbarika* (*Instituta barbarica* / *Res barbaricae*) címen emlegetett, elveszett műve XIII. könyvének egy töredéke is, melyet egy ismeretlen *scholiastes* **Szophoklész**: *Oidipusz Kolónoszban* című drámájához írt jegyzetei őriztek meg;¹⁸⁷ – mindezek szintén kétnyelvű, kéthasábos formában olvashatók.

¹⁸⁷ Hozzáfért a XVII. században a következő kötet segítségével lehetett: *Commentarii in septem tragedias Sophoclis...* Ed. LASCARIS, Ianus. Róma, 1518. Az említett rész az Σ IIr-v oldalakon olvasható: ὃ πάντ' ἐκείνω τοῖς ἐν Αἰγύπτῳ· διαβάλλει τοὺς Αἰγυπτίους ὡς παρὰ τὸ πρέπον διαιτωμένους καὶ γυναικας καὶ ἄνδρας Νυμφόδωρος δὲ ἐν τῷ ιγ' τῶν Βαρβαρικῶν γράφει οὕτως... Modern kori kiadása: *Scholia Sophoclis tragoedias vetera*. Ed. PAPAGEORGIOU, Petros Nicolaos. Lipcse, 1888. 417–418 (Oidipusz Kolónoszban 337.).

- <https://books.google.be/books?vid=GENT900000181616&printsec=front-cover#v=onepage&q&f=false>
- F 1608 GL = Ἡροδότου Ἀλικαρνασσεύως Ἱστοριῶν λόγοι. Herodoti Halicarnassei Historiarum libri IX. Frankfurt, 1608.
- A kötet szövegkiadója **Gottfried Jungermann**, aki az 1592-es genfi bilingvis és az 1595-ös frankfurti latin kiadást dolgozta egybe. Jungermann előszava után változatlanul átveszi Kammermeister rövidített bevezető tanulmányát, teljes Hérodotosz-életrajzát és a szöveg nyelvezetét illető megjegyzéseit, a Kammermeister által összeállított és Estienne által kiegészített, alfabetikus rendbe szedett ión szó- és kifejezésmagyarázatot, valamint részleteket Estienne-nek a Hérodotosz nyelvezetéről szóló tanulmányából és korábbi előszavaiból. Ezután azonban új elemként olvashatunk egy ábécérendbe szedett szójegyzéket Hérodotosz görög szavaiból, majd idézetek következnek több ókori szerző Hérodotosz személyéről, koráról, művészetéről írt mondataiból, a görög nyelvűek latin fordításban is: a korábbi kiadásokban szereplőkön túl **Ammianus Marcellinus** (330 körül–400 körül) római történetíró: *Rerum gestarum libri XXXI*, **Diodórosz** (Diodorus Siculus, Kr. e. 90 körül–Kr. e. 27 körül) görög történetíró: *Bibliothéké hisztoriké*, **Halikarnasszoszi Dionüsziosz** (Dionysius Halicarnasseus, Kr. e. 54 körül–Kr. e. 8 körül): *Rhomaiké arkhaiologia* (*Római régiségek*), a **Dionüsziosz (Kassziosz) Longinosz** (213 körül–273) ókori görög szónoknak és filozófusnak tulajdonított *A fenségről*, **(Tarszoszi) Hermogenész**: *Peri ideón* (*A prózai stílusról*), végül **Aulus Gellius** (125 körül–180 körül) római író és jogász *Attikai éjszakák* című művéből. Ezután következik a főszöveg, Hérodotosz történeti műve és Homéroszról írt életrajza kéthasábosan, eredeti görög nyelven és latin fordításban. Ehhez már több függelék csatlakozik: az első a perzsa és egyiptomi történelemről írt, ókori szerzők műveiből vett szemelvények gyűjteménye, melyet még Henri Estienne állított össze: az eddig már előfordult Ktésziász-törédek, valamint Xenophón, Sztrabón, Athénaiosz és Nümphodórosz-részletek. A második egy Jungermann által újonnan összeállított szöveggyűjtemény a Nílus áradásával kapcsolatban, melyben szemelvények olvashatók **Plutarkhosz**: *De placitis philosophorum libri V* című művéből, egy ismeretlen szerzőtől,¹⁸⁸ **Theophülaktész**

¹⁸⁸ *De Nili incremento diversae sententiae incerto auctore*. 608–609. old. Kötetünkbe egy XVI. század közepi Henri Estienne-szövegkiadásból került át: STEPHANUS 1557. 144–146. Ez a szövegrész ismeretlen szerzőséggel változatlan formában ismétlődik a többi XVII–XVIII. századi Hérodotosz-kiadásban is. Az 1763-as amszterdami kiadás szöveggondozója, Peter Wesseling szeretne volna javított formában megjelentetni, de csak az utolsó pillanatban sikerült megszereznie a párizsi királyi könyvtárból az eredeti szöveg hibátlan másolatát, így javításai csak a kötet végén lévő hibajegyzékbe kerülhettek be. HERODOTOS A 1763 GL ad 788. A szövegrész szerzőségét a XVIII/XIX. század fordulóján Johann Schweighäuser tisztázta: megállapította, hogy **Athénaiosz Deipnosophistae** című munkájának II. kötetéből való. SCHWEIGHAEUSER, Johannes: *Animadversiones in Athenaei Deipnosophistas post Isaacum Casaubonum*. I–IX. Strasbourg, 1801–1807. I. 479–484. Ez a szakasz a korábbi Athénaiosz-szövegkiadásokból még hiányzik, a II. könyv a

Szimokattész bizánci történetíró (580 körül–630 után): *Oikumeniké hisztoria* (*Világtörténelem*) című nyolckötetes munkájából, a fentebb említett **Diódórosz**-műből, **Ailiosz Ariszteidész** (Aelius Aristides Adrianensis, 117–189?) ókori görög szónok 55 fennmaradt beszéde közül az *Oratio Aegyptiaca* címet viselő szónoklatból, **Sztrabón**: *Geógraphika* c. művéből, **Cassius Dio** (Dión Kassziosz; 155 vagy 163/4–229 után) görög történetíró, római politikus elvesztett *Rómaiké hisztoria* c. munkájának **Ióannész Xiphilinosz** (Joannes Xiphilinus) bizánci szerzetes által a XI. század végén készített kivonataiból, a Kr. u. III. században élt görög regényíró, **Héliodórosz**: *Aithiopiká* (*Etiópiei történetek*; *Theagenész és Kharikleia*; magyar műfordításban: *Sorsüldözött szerelmesek*) című elbeszéléséből, végül **Theodorétosz** kürrhoszi püspök, görög egyháztörténetíró (393–458): *Ekklesziasztiké hisztoria* című ötkötetes munkájából. A kötetnek Hérodotoszsal foglalkozó részét az 1584-es frankfurti kiadásban először megjelent Sylburg-féle lapszéli jegyzetek összevont közlése zárja le *Spicilegium* címmel. A kötet hátralevő részének már Ktésziasz a főszereplője. Ezt a részt Henri Estienne egy hosszabb tanulmánya indítja Ktésziasz személyéről és művéről *De Ctesia historico antiquissimo disquisitio* címmel, majd egy rövidebb írása a töredékek megjelentetésével kapcsolatban, ezután egy rövid részlet következik a tanulmányunk főszövegében már említett **Barnabé Brisson**: *De regio Persarum principatu libri III* című munkájából.¹⁸⁹ Egy újabb fejezet a Ktésziasz személyével és művével kapcsolatos ókori híradásokat gyűjtötte csokorba: a fentebb már említett Diódórosz-, Sztrabón-, Halikarnasszoszi Dionüsziosz- és Phaléroni Démétriosz-műveken, valamint a Suidas-lexikon Ktésziasz-címűszaván felül a bizánci író és költő, **Ióannész Tztészész** (1110 körül–1180 körül): *Biblosz hisztoriké* című verses történeti munkájából idéz néhány mondatot. Ezután következik a Ktésziasz-féle főszöveg a *Perszika* és *Indika* című művekből Henri Estienne latin fordításával, de lapszéli jegyzetként a szöveg mellé kerültek annak a **David Höschel** (1556–1617) német

Pálmaszív (Palmito, Palmae cerebrum) c. szakasszal zárul. Görög kiadások: Ἀθηναίου Δειπνοσοφιστῶν βιβλία πεντεκαίδεκα. Ed. MANUTIUS, Aldus. Velence, 1514. α 37. Ἀθηναίου Δειπνοσοφιστῶν βιβλία πεντεκαίδεκα. Ed. BEDROTUS, Jacobus. Basel, 1535. 36. Latin kiadások: Athenaei Dipnosophistarum sive coenae sapientium libri XV. Ed. CONTI, Natale (Natale de Comitibus Veneto nunc primum e Graeca in Latinam lingua vertente). Basel, 1556. 120. Athenaei Naucratis Deipnosophistarum libri quindecim. Ed. DALECHAMPIUS, Jacobus. Lyon, 1583. 54–55. Bilingvis kiadás: Ἀθηναίου Δειπνοσοφιστῶν βιβλία πεντεκαίδεκα. Athenaei Dipnosophistarum libri XV. Ed. CASAUBONUS, Isaacus. Heidelberg, 1598. 71. Ua. Lyon, 1612. 71. Ua. 1657. 71. Francia fordítások: Les quinze livres des Deipnosophistes d’Athénée de la ville de Naucratis d’Egypte. [Ed. MAROLLES, Michel de.] Párizs, 1680. 105. Banquet des savans par Athénée. Ed. VILLEBRUNE, Lefebvre de. I–V. Párizs, 1789–1791. II. 282–284. Athénaios Schweighäuser-féle kiadásában ez a részlet már olvasható. Athenaei Naucratis Deipnosophistarum libri quindecim. Ed. SCHWEIGHAEUSER, Johannes. I–V. Strasbourg, 1801–1807. I. 278–283. Az egész kérdéskörrel Schweighäuser saját Hérodotosz-kiadásában is megemlékezik. SCHWEIGHAEUSER 1816. IV. 341–343.

¹⁸⁹ Lásd a 168–169. sz. jegyzetet!

könyvtárosnak és klasszika-filológusnak a szövegvariánsai is, aki pár évvel korábban kiadta Phótiosz konstantinápolyi pátriárkának a Ktésziász-szövegeket is megőrzött, fentebb említett művét.¹⁹⁰ A két mű Henri Estienne által készített kéthasábos szövege után az *Indika* görög eredetijéből egy másik, rövidített latin fordítást is olvashatunk, melyet **Lorenz Rhodomann** (1546–1606) német teológus, történész és klasszika-filológus készített.¹⁹¹ A Ktésziász-főszöveg elé pedig az az **Andreas Schott** állította össze a perzsa királyok listáját, aki korábban az eredeti Phótiosz-mű latin fordítója volt. A főszöveget egy olyan szöveggyűjtemény követi, mely Ktésziász két munkájának más klasszikus ókori vagy koraközépkori szerzők által megőrzött töredékeit tartalmazza: Plutarkhosz, Xenophón, Sztrabón, Diodórosz, Athénaiosz, Ióánnész Tzetzész, Phaléroni Démétriosz és Aulus Gellius már korábban említett művein felül **Arnobius** (III. sz. vége) római filozófus, ókeresztény író: *Disputationum adversus gentes libri VII*, **Sztephanosz Büzantiosz** (VI. század) bizánci nyelvész, lexikográfus: *Ethnika*, **Agathiasz** (536 körül–577/582) bizánci költő és történetíró: *Hisztoriai (De imperio et rebus gestis Justiniani imperatoris libri quinque)*, **Iuliosz Polüdeukész** (Julius Pollux; II. század második fele) görög szónok és író: *Onomasztikon*, **Valerius Harpokration** (II. század) alexandriai grammatikus és szónok: *Lexikon a tíz attikai szónok műveihez*, **Alexandriai Szent Kelemen** (150 körül–215/220 körül) görög keresztény teológus, apologeta és író: *Sztrómateisz (Szóttesek)*, **Athéni Szent Athénagorasz** (kb. 133–190 körül) athéni keresztény filozófus, apologeta: *Kérvény a keresztények ügyében*, **Ailiosz Theón** (II. sz. első fele?) alexandriai szónok és filozófus: *Progümnaszmata (Szónoklattani előgyakorlatok)*, **Ailianosz** (Claudius Aelianus; 175–235) görög filozófus és szónok *Az állatok természetéről*, **Arrianosz** (Arrianus; 86 körül–165 körül) görög történetíró: *Indiké és Anabaszisz*, **Arisztotelész** (Kr. e. 384–322) görög filozófus és tudós *Az állatok szaporodásáról* és *Az állatok történetéről*, **Pauszaniasz** (115 körül–180 körül) görög író, utazó, geográfus: *Görögföld leírása*, az idősebb **Plinius** (23–79) római író, polihisztor, enciklopédista: *Természetrész*, **Antigonosz Karüsztiosz** (Kr. e. III. sz.) görög szobrász, művészeti író: *Historiarum mirabilium collectanea (Csodás történetek gyűj-*

¹⁹⁰ Βιβλιοθήκη τοῦ Φωτίου. Librorum, quos legit Photius patriarcha, excerpta et censurae. Ed. HOESCHELIUS, David. Augsburg, 1601. A mű latin fordítását nem sokkal később Andreas Schott jelentette meg. Photii Bibliotheca e Graeco Latine reddita. Ed. SCHOTTUS, Andreas. Augsburg, 1606. Kettejük művének egyesítésével készült el Genfben a bilingvis változat. Φωτίου Μυριοβιβλον. Photii Myriobiblon, sive Bibliotheca librorum, quos Photius patriarcha Constantinopolitanus legit et censuit. Graece edidit HOESCHELIUS, David. Latine reddidit SCHOTTUS, Andreas. Genf, 1611.

¹⁹¹ Nem sokkal korábban Estienne és Rhodomann közösen adtak ki egy olyan szöveggyűjteményt, mely többek között Ktésziász munkájának különféle töredékeit is tartalmazta. Ex Memnone et aliis excerptae historiae, De tyrannis Heracleae Ponticae. Ex Ctesia et Agatharchide excerptae historiae. Ed. STEPHANUS, Henricus–RHODOMANNUS, Laurentius. Genf, 1594. Ezt is nyilván felhasználták ennél a kiadásnál.

teménye), valamint a már korábban említett **Lukianos**: *Hogyan írjunk történelmet?* és *Igaz történetek* című művéből, **Alexandriai Hészühiosz** (V. sz.) görög szótáríró *Lexikon*ának egyik szócikke, a **Szótión** (Kr. e. 220 körül–170) alexandriai filozófusnak és írónak tulajdonított *Csodás forrásokról* szóló írás,¹⁹² valamint az **Apollóniosz Rhodiosz** (Kr. e. 295–215) hellenisztikus görög eposzköltő: *Argonautika* c. költeményéhez készült egyik scholion alkotja, és olvashatunk részleteket az **Apollóniosz Düszkolosz** (I–II. sz.) alexandriai görög nyelvésznek tulajdonított (akit olykor paradoxográfus Apollóniosznak neveznek) *Historiae commentitiae* vagy *Historiae mirabiles* (*Költött vagy csodás történetek*), valamint **Gázai Aineiasz** (Aeneas Platonius; †518 körül) görög ókeresztény filozófus és szónok: *Theophrasztosz*, másképp *Párbeszéd a lélek halhatatlanságáról és a test feltámadásáról* című munkájából is, ez utóbbit *Ambrosio Traversari* kamalduli szerzetes (1386–1439) közzétételében. Végül egy rövid szakaszban olyan idézetek szerepelnek, melyek Ktésziász más műveiről tesznek említést: a már előfordult Sztephanosz Büzantiosz-, Athénaiosz- és Antigonosz Karüsztiusz-műveken kívül Harpokration lexikonának egy másik címszáva és **Ióannész Sztobaios** (Stobaeus; V. század) görög író: *A betegségről* szóló beszédéből¹⁹³ vett részlet.¹⁹⁴

https://books.google.hu/books?id=17vaRgIsO58C&printsec=front-cover&hl=hu&source=gbg_summary_r&cad=o#v=onepage&q&f=false

¹⁹² Kötetünkbe feltételezhetően a 188. sz. jegyzetben már említett XVI. század közepi Henri Estienne-szövegkiadásából került át. STEPHANUS 1557. 138–143. Egy XVIII. század eleji kötet a következő címet adja neki: *Liber de fluviis, fontibus et lacubus mirabilibus*. FABRICIUS, Johannes Albertus: *Bibliotheca Graeca, sive notitia scriptorum veterum Graecorum*. I–VI. Hamburg, 1718–1726. V. 5. (XXXVIII.) 440. Egy tudományos dolgozat az írást tartalmazó kézirat lelőhelye alapján a szerzőt ismeretlen firenzei paradoxográfusnak nevezi. ÖHLER, Henricus: *Paradoxographi Florentini anonymi opusculum de aquis mirabilibus*. Tübingen, 1913.

¹⁹³ Ioannis Stobaei *Sententiae ex thesauris Graecorum delectae ... et in sermones sive locos communes digestae*... Ford. GESNERUS, Conradus. Párizs, 1552. Sermo XCVIII de morbis. 842–847.

¹⁹⁴ A kötet Ktésziással foglalkozó részét közölte: Κτησίου του Κνίδιου τα σωζόμενα. Ctesiae Cnidii quae supersunt ... cum interpretatione Latina Henrici Stephani, aliorumque et annotationibus Henrici Stephani, Hoeschelii, Schotti, Gronovii, aliorumque... Ed. LION, Albertus. Göttingen, 1823. A *Disquisitio*... címet viselő, Henri Estienne által készített bevezető tanulmányt közli, de elhagyja a másik, rövidebb előszót, a Brisson művéből vett rövid részletet, és Rhodoman rövidített latin Indika-fordítását. A Ktésziász személyét és művét említő ókori híradások és a perzsa királylista közlésétől kezdve már kihagyások nélkül, változatlan formában, teljes szövegével közli a fenti kötet tartalmát, csak a sorrenden változtat: a Phótiosz-féle Perszika-szövegközlés után hozza az erre a műre vonatkozó többi említést is, és az Indika után az arra vonatkozókat.

- G 1618 GL = Ἡροδότης Ἀλικαρνασσεύς Ἱστοριῶν λόγοι. Herodoti Halicarnassei Historiarum libri IX. Genf, 1618.
Az előző, 1608-as frankfurti kiadás változatlan utánnyomása. Újra feltűnik benne az 1566-os genfi latin nyelvű kiadás rajzai!
https://www.google.hu/books/edition/Herodoti_Halicarnassei_Historiarum_libri/zg3eI-JosuIC?hl=hu&gbpv=1&dq=Herodoti+Halicarnassei+historiographi+Libri+nouem+1475+Roma&printsec=frontcover
- Lo 1679 GL = Ἡροδότης Ἀλικαρνασσεύς Ἱστοριῶν λόγοι. Herodoti Halicarnassei Historiarum libri IX. London, 1679.
Az 1618-as genfi bilingvis kiadás változatlan átvétele **Thomas Gale** (1635–1702) angol klasszika-filológus, a cambridge-i egyetem professzora szövegkiadásában és előszavával. A kötet végére visszaemelte **Henri Estienne**: *Apologia pro Herodoto* címet viselő tanulmányát, mely az 1566-os genfi, valamint az 1584-es, 1594-es, 1595-ös (és talán az 1620-as) frankfurti latin kiadásban volt olvasható, majd közölt még egy saját összeállítású, Hérodotosz művéhez kapcsolódó időrendi táblázatot, valamint közzétette saját, igen terjedelmes szövegvariánsait és jegyzeteit is.
<https://books.google.hu/books?id=cZBoAAAACAAJ&pg=PP7&lpg=PP7&dq=%CE%97%CF%81%CE%BF%CE%B4%CE%BF%CF%84%CE%BF%CF%85+%CE%91%CE%B%CE%B9%CE%BA%CE%B1%CF%81%CE%BD%CE%B1%CF%83%CF%83%CE%B7%CE%BF%CF%82+%CE%99%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%81%CE%B9%CF%89%CE%BD+%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%BF%CE%B9%E2%80%A6+Herodoti+Halicarnassei+Historiarum+libri+novem%E2%80%A6&source=bl&ots=aJKBjpw31&sig=ACfU3U1uOlc2pgfYTtMeG-VckFR6opGkuHQ&hl=hu&sa=X&ved=2ahUKEwi38raQxOK-DAXWD2wIHae4DkwQ6AF6BAg-hEAM#v=onepage&q=%CE%97%CF%81%CE%BF%CE%B4%CE%BF%CF%84%CE%BF%CF%85%20%CE%91%CE%BB%CE%B9%CE%BA%CE%B1%CF%81%CE%BD%CE%B1%CF%83%CF%83%CE%B7%CE%BF%CF%82%20%CE%99%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%81%CE%B9%CF%89%CE%BD%20%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%BF%CE%B9%E2%80%A6%20Herodoti%20Halicarnassei%20Historiarum%20libri%20novem%E2%80%A6&f=false>
- L 1715 GL = Ἡροδότης Ἀλικαρνασσεύς Ἱστοριῶν λόγοι. Herodoti Halicarnassei Historiarum libri IX. Leiden, 1715.
Az előző, 1679-es londoni kiadás anyagának átvétele, a szövegkiadó a tanulmányunk szövegében már említett **Jakob Gronovius**. Előszavát követően a szövegen szinte csak sorrendjében változtat: Hérodotosz főszövegét a három Hérodotoszhoz csatolt függelék: A Homéroszról szóló életrajz, továbbá a perzsák és egyiptomiak törvényeiről és életéről, valamint a Nílus áradásáról szóló szövegek zárják. A kötet újdonsága, hogy a főszöveget követően, még a Homérosz-életrajz előtt három Hérodotoszt és művét méltató szakasz következik **Gerrit Janszoon Vos** (Gerardus Vossius; 1577–1649) holland teológus és klasszika-filológus, leideni professzor: *De historicis Graecis libri quatuor* és

Lukas Holste (Lucas Holstenius; 1596–1661) német földrajztudós, történész és könyvtáros: *De vita et scriptis Porphyrii philosophi* című művéből, valamint **Tanneguy Lefebvre** (Tanaquillus Faber; 1615–1672) francia klasszika-filológus, a Saumur-i egyetem professzora jegyzeteiből, melyeket Dionüsziosz Longinosznak a már emlegetett *A fenségről* című munkájához írt. A Hérodotosz-szövegeket és függelékeiket követően olvashatjuk a Ktésziasszal foglalkozó szakaszt a már megszokott sorrendben, kezdve az Henri Estienne-féle Disquisitióval, zárva a Ktésziász más műveire utaló idézetek felsorolásával. Viszont az eddigi sorrenden változtatva most következnek Joachim Kammermeister és Henri Estienne írásai: Kammermeister rövidített előszava az 1570-es genfi Hérodotosz-kiadáshoz, teljes Hérodotosz-életrajza és a szöveg nyelvezetét illető megjegyzései, a Kammermeister által összeállított és Estienne által kiegészített, alfabetikus rendbe szedett ión szó- és kifejezésmagyarázat, valamint részletek Estienne-nek a Hérodotosz nyelvezetéről szóló tanulmányából és korábbi előszavaiból, majd az 1608-as frankfurti kiadásban először megjelent, ábécérendbe szedett szójegyzék Hérodotosz görög szavaiból. Ezt követik az 1679-es londoni kiadásban megjelent újdonságok: a kronológiai táblázat, valamint Thomas Gale jegyzetei és szövegvariánsai. A kötetet a szövegkiadó, Gronovius még bővebb, többszáz oldalon sorakozó jegyzetei és megfigyelései zárják.

https://books.google.hu/books?id=9JJCPBIH2IkC&printsec=front-cover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=o#v=onepage&q&f=false

A 1763 GL = 'Ἡροδοτὸς Ἀλικαρνασσεῶς Ἱστοριῶν λόγοι. Herodoti Halicarnassei Historiarum libri IX. Amszterdam, 1763.

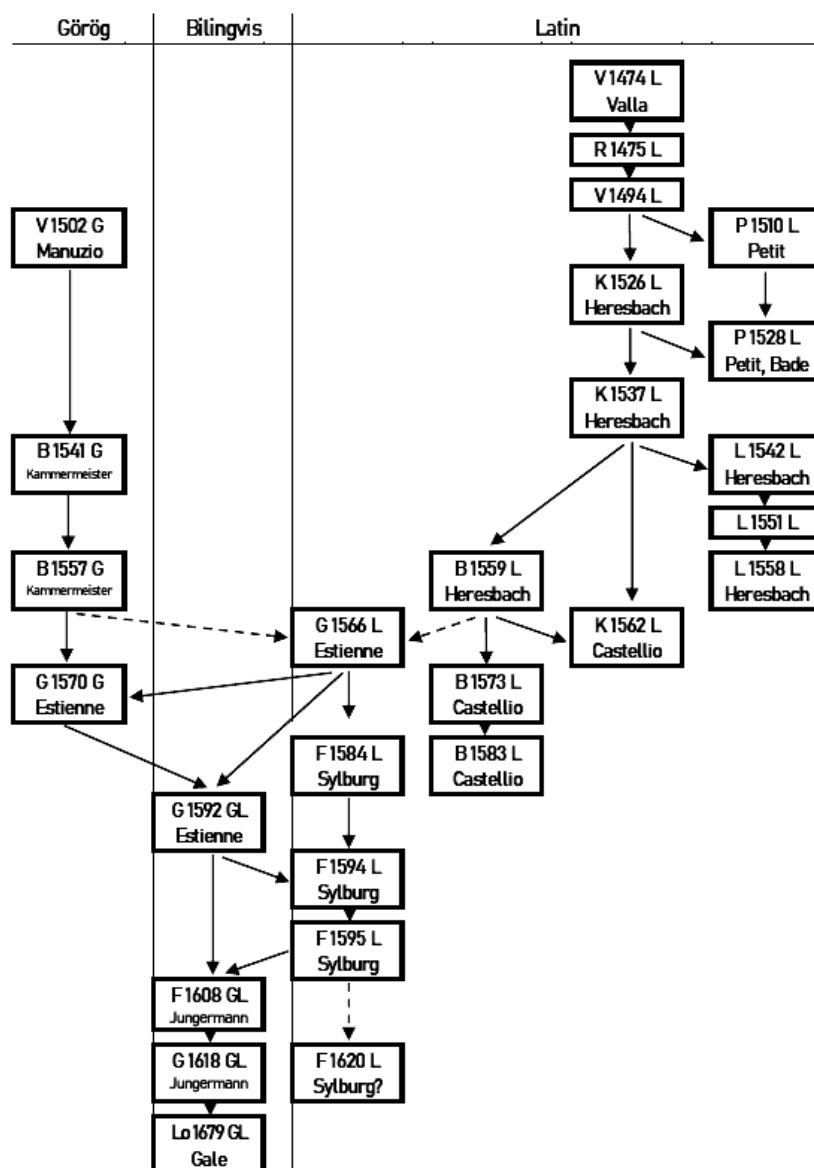
Az előző, 1715-ös Gronovius-féle kiadás átvétele. A szövegkiadó a tanulmányunkban már említett **Peter Wesseling**, aki a Gronovius-féle előszó elé egy sajátot is írt, a Hérodotosz-féle főszöveget pedig bő jegyzetekkel látta el, ezek egy része a saját műve, másik felét pedig **Lodewijk Caspar Valkenaer** (Ludovicus Casparus Valckenarius, Ludwig Kaspar Valckenaer; 1715–1785) holland klasszika-filológus, a franekeri egyetem professzora készítette. Ebből a kiadásból hiányzik az előzőben a főszöveg és a Homérosz-életrajz közé helyezett három idézet Hérodotosz életéről és művéről, továbbá a kötet végére került az ábécérendbe szedett Hérodotosz-szójegyzék; egyébként a különféle részek sorrendje nem változott.

<https://books.google.hu/books?id=nV6BvldWZWQC&pg=PA1&lpg=PA1&dq=Herodoti+Halicarnassei+Historiarum+libri+novem%E2%80%A6&source=bl&ots=CYPXSYhPE&sig=ACfU3U1LQyWoiG-c4fBCFN-NhJZ-RpmyeGw&hl=hu&sa=X&ved=2ahUKEwizuM2hzOKDAX-XlifoHHdq6BiY4PBDoAXoECAIQAw#v=onepage&q=Herodoti%20Halicarnassei%20Historiarum%20libri%20novem%E2%80%A6&f=false>¹⁹⁵

¹⁹⁵ Az 1. mellékletben előforduló internetes hivatkozások letöltése 2024. június 2–25. között történt.

2. sz. melléklet

A XVI-XVII. SZÁZADI HÉRODOTOSZ-KIADÁSOK
CSALÁDFÁJA

SUMMARY

JÓZSEF KÖBLÖS

„Discere est Lacedæmoniis...”

**Reasons why laws are necessary as described in the oldest law book of the Reformed
College of Pépa**

The author is an archivist and historian working for the Archive of the Transdanubian Reformed Church District and has been working on collecting and publishing the laws of the modern history of the Reformed College of Pépa for years. In his current study, he examines the preamble of the earliest law book written in Latin and compiled in 1585 owned by the college. In the introductory part of the law book, they want to convince the reader that humans badly need to have laws by citing the habit of the Spartans that the Lakedaimons who lived without any laws following the death of a king for five days committed a lot of sins during this time and they hardly waited the five days to be over. The study introduces the Greek ancient history writers who preserved the Spartan tradition, the European historian contemporaries of those who compiled the law book, and also the contemporary Hungarian historical songs which could convey the thoughts of the ancient authors in connection with king burials in an indirect way. Besides, the author was keen to know whether the laws of the early modern history European protestant colleges refer to any Spartan traditions or to the ex lex state following the death of Persian kings. (He could not find any examples proving it in the justification of the laws). During the research work it also turned out that the examined volumes of Herodotos and Herakleides Lembos published before had not survived in the Transdanubian Reformed Church District Library because the library suffered a partial destruction in the 18th century. In consequence, he could only study and analyse the digital copies available in the European libraries. He finally came to the conclusion that the author of the introduction to the law book might have known several sources. He could read the description of Sextus Empiricus or Serinus about Persian traditions or the Spartan tradition written by Herodotos or Herakleides Lembos but all of these might have mixed up in his imagination.

